

Svakodnevni život seljaštva u kasnom srednjem vijeku na području današnje sjeverne Hrvatske

Valenta, Leona

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:143749>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-01**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju, Odsjek za povijest

Jedinstveni diplomski rad

SVAKODNEVNI ŽIVOT SELJAŠTVA U KASNOM SREDNJEM VIJEKU NA
PODRUČJU DANAŠNJE SJEVERNE HRVATSKE

Leona Valenta

Mentorica: dr. sc. Tatjana Tkalčec

Komentor: dr. sc. Borislav Grgin

Zagreb, 2023.

SAŽETAK

Tema ovog rada je svakodnevni život seljaštva u kasnom srednjem vijeku na području današnje sjeverne Hrvatske pri čemu je osnovni cilj deskriptivnom metodom dati opći pregled određenih aspekata svakodnevnog života seljaštva koristeći objavljene rezultate arheoloških istraživanja sela, historiografske tekstove i povijesne izvore. S obzirom na uobičajena građevinska zdanja koja su dokumentirana na arheološki istraženim selima, svakodnevica je u ovom radu podijeljena na onu *unutarnju* čiju granicu predstavlja stambena kuća te onu *vanjsku* koja se odnosi na seoske poslove, tj. arheološki utvrđene gospodarske objekte. Seljaci su bili određeni sustavom zavisnog kmetstva te su živjeli na selištima u ruralnim naseljima koja su pripadala vlastelinu. Svako selo je bilo okruženo granicama, a sve što se unutar njih nalazilo smatralo se pripadajućim dijelom sela što je uključivalo okolne šume, livade i druge moguće izvore prihoda. U današnjoj sjevernoj Hrvatskoj ne postoji niti jedno u potpunosti arheološki istraženo selo s pripadajućim grobljem i crkvom za razliku od drugih zemalja istočne Srednje Europe pa stoga naše razumijevanje sela proizlazi iz međusobnog odnosa njegovih osnovnih sastavnica. Temeljne sastavnice sela kao naselja bili su stambeni objekt te gospodarski i popratni objekti koji su se nalazili u neposrednoj blizini kuća, a to su bili izvor pitke vode (bunari), izvor topline (ognjišta, peći) te različiti objekti za skladištenje poljoprivrednih proizvoda i čuvanje stoke, ali i oni specijalizirane namjene (mlinovi, radionice). Unutar svoje kuće, koja u kasnom srednjem vijeku ima i do tri prostorije s mogućnosti podruma, trijema i vatrišta/peći, seljaštvo ostvaruje svoju obiteljsku ulogu u kojoj ima pravo na nasljeđivanje i raspolaganje svojom imovinom, organizira život i poslove u određenom stupnju ravnopravnosti sa svojim bračnim partnerom te blaguje jednostavnu, ali nutritivnu hranu. U kasnom srednjem vijeku općenito je na prostoru srednjovjekovne Ugarske došlo do međusobno povezanih promjena koje su dovele do novog načina življenja što se očitovalo i na prostoru između Drave i Save. Došlo je do promjene u izgledu sela koja su se od razvijenog srednjeg vijeka počela mijenjati iz disperznih i izoliranih u organizirana i zbijena, populacija je rasla, počeli su se primjenjivati novi načini obrade zemlje, a koristila su se i nova tehnološka dostignuća poput cjelovitog pluga. U sklopu sveopćeg napretka došlo je i do specijalizacije u vinogradarstvu i proizvodnji vina te svinjogojstvu. Zahvaljujući ovim gospodarskim dostignućima i agrarnom preobrazbom otvorile su se nove mogućnosti zarade zbog proizvedenih viškova što je potaknulo razvijanje tržišnog gospodarstva u selima, pojavu trgovišta i proces društvenog raslojavanja. Uzevši u obzir promjene u organizaciji naselja i izgledu stanovanja, ekonomski razvoj i tehnološka dostignuća te prava seljaštva, njihov položaj se u kasnom srednjem vijeku u današnjoj sjevernoj Hrvatskoj može na općoj razini ocijeniti pozitivnim.

Ključne riječi: seljaštvo, kmet, svakodnevica, selo, ruralna naselja, kasni srednji vijek, današnja sjeverna Hrvatska

SUMMARY

The subject of this thesis is the everyday life of peasants in the late Middle Ages in the area of present-day northern Croatia. The primary goal is to provide a general overview of certain aspects of peasant life using a descriptive method, utilizing published results of archaeological village research, historiographic texts, and historical sources. Considering the typical architectural structures documented in archaeologically investigated villages, the everyday life is divided into the *internal* one, bounded by the residential house, and the *external* one, referring to village activities, i.e., archaeologically established economic structures. Peasants were defined by a system of dependent serfdom, living in rural settlements that belonged to the feudal lord. Each village was surrounded by borders, and everything within them was considered a part of the village, including surrounding forests, meadows, and other potential sources of income. In present-day northern Croatia, there is not a single completely archaeologically researched village with its corresponding cemetery and church, unlike other countries in Eastern Central Europe, hence our understanding of the village arises from the interrelationship of its basic constituents. The main constituents of the village as a settlement were the residential object and the economic and accessory buildings located near the houses. These included a source of drinking water (wells), a source of heat (hearths, ovens), and various structures for storing agricultural products and keeping livestock, as well as those of specialized purpose (mills, workshops). Within their house, which in the late Middle Ages could have up to three rooms with the possibility of a basement, porch, and hearth/oven, peasants fulfilled their family role, had the right to inheritance, organized life and chores with a certain degree of equality with their marital partner, and consumed simple but nutritious food. In the late Middle Ages, interconnected changes led to a new way of life in medieval Hungary, which was also evident in the area between the Drava and Sava rivers. There was a change in the appearance of villages, which from the high Middle Ages began to transform from dispersed and isolated to organized and compact. The population grew, new methods of land cultivation emerged, and new technological achievements, such as the complete plow, were utilized. Specialization in viticulture and wine production, as well as pig farming, also emerged. Thanks to these economic achievements and agrarian transformation, new earning opportunities opened up due to the surplus produced, which stimulated the development of a market economy in the villages and the process of social stratification. Considering changes in settlement organization and housing appearance, economic and technological achievements, and the peasants' rights, their position in the late Middle Ages in present-day northern Croatia can be assessed as generally positive.

Keywords: peasantry, serf, everyday life, village, rural settlements, late Middle Ages, present-day northern Croatia.

Sadržaj

UVOD.....	4
PRISTUP TEMI I CILJ RADA	4
STANJE ISTRAŽENOSTI I OSVRT NA LITERATURU	6
ZNAČAJKE I POLOŽAJ SELJAŠTVA U DRUŠTVU.....	12
RAZVOJ I IZGLED SEOSKIH NASELJA.....	16
„UNUTARNJA“ SVAKODNEVICA.....	22
RURALNA KUĆA	22
OBITELJ	30
SEOSKA PREHRANA	34
„VANJSKA“ SVAKODNEVICA	43
POLJOPRIVREDA	44
UZGOJ ŽIVOTINJA	52
SPECIJALIZIRANE DJELATNOSTI	55
VODA U ŽIVOTU SELJAKA	61
ZAKLJUČAK.....	69
POPIS SLIKA	72
POPIS IZVORA	73
POPIS LITERATURE.....	73

UVOD

PRISTUP TEMI I CILJ RADA

Pišući o raznolikim sastavnicama srednjovjekovne kulture i mogućnostima njihovog proučavanja, veliki francuski povjesničar Jacques Le Goff u jednom od svojih eseja u knjizi *Za jedan drugi srednji vijek* opisuje i pozitivno ocjenjuje „ruralizaciju povijesti“ koja se dogodila nakon što je od starije historiografije 19. stoljeća nametnuti „urbani i buržujski srednji vijek“ bio izazvan „ruralnim srednjim vijekom Marca Blocha.“¹ Ovakvo vrednovanje može se razumjeti činjenicom kako su u trodijelnoj podjeli srednjovjekovnog društva na one koji mole, ratuju i rade, upravo oni kojih je bilo najviše bili gotovo nepostojeći u djelima ranijih istraživača srednjega vijeka okrenutima tradicionalnim temama u čijem središtu su bili oni koji mole i ratuju. Seljaci su kao oni koji rade bili ujedno i najbrojnija skupina te gotovo isključivi proizvođači hrane u spomenutoj pojednostavljenoj društvenoj strukturi srednjovjekovlja te su tako predstavljali osnovnu potporu čitavog socioekonomskog sustava. Ipak, značaj ove temeljne društvene skupine dugo je vremena bio zanemaren i zaboravljen.

Proučavanje ruralnih zajednica i njihovog svakodnevnog života sačinjenog od očekivanih radnji i ponašanja, običaja i rutine, dio je tema koje predstavljaju odmak od bavljenja tzv. izuzetnim povijesnim događajima i velikim ličnostima koji su imali izniman utjecaj na povijesni tijek događaja, a obuhvaćali su političke, crkvene i vojne domene. Nastojeći sagledati povijest iz drugačije perspektive, povjesničari su pod utjecajem treće generacije istraživača okupljenih oko časopisa *Annales* (Jacques Le Goff, Pierre Chaunu, Philippe Aries), koja je inzistirala na korjenitoj promjeni istraživačkog pristupa odustajanjem od tzv. događajne povijesti, preusmjerili pozornost na obične ljude u privedno nevažnim i predvidljivim okolnostima. Jedan od razloga spomenutog zaokreta je i otkrivanje različitih vrsta izvora koji su svojim raznolikim podacima otvorili nove istraživačke teme i odredili povijest svakodnevice kao interdisciplinarno područje. Osim proširivanja lepeze korištenih pisanih izvora na bilježničke spise, dnevnike, kronike, kanonske vizitacije, matične knjige i obiteljske fondove, istraživači svakodnevice okrenuli su se i materijalnim izvorima koji proizlaze iz arheološke i antropološke znanosti.² Neke od tema koje povijest svakodnevice predlaže su obiteljski život, osobni odnosi, svakodnevica ruralnih

¹ Jacques Le Goff, *Za jedan drugi srednji vijek: Vrijeme, rad i kultura na Zapadu*, prijevod Sanja Beslać (Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2011), 333.

² Zoran Ladić i Goran Budeč, „Neki aspekti privatnog i obiteljskog života te razine materijalne kulture stanovništva Hrvatske u kasnom srednjem vijeku“ u: *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja. Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku*, ur. Marija Karbić (Zagreb: Matica hrvatska, 2019), 213.

zajednica, uloga žena i djece, odnos prema tijelu, higijena i zdravlje, materijalna kultura, svijest o vremenu i prostoru, doživljaji različitih nematerijalnih pojava, pučka pobožnost itd.

Povijest svakodnevice seljaštva je tako u svim svojim odrazima i izričajima prirodno uz pisanu ostavštinu okrenuta i materijalnoj kulturi i izvorima koje u prvom redu donosi arheologija. Pri tome je važno naglasiti kako se ovdje ne radi o tradicionalnoj arheologiji koja je usmjerena prema istaknutom spomeniku ili atraktivnom predmetu koji je usko vezan uz povijest umjetnosti, već o arheologiji svakodnevice koja svjedoči o materijalnom životu i kulturi običnih ljudi.³ Ovakve informacije pruža istraživanje srednjovjekovnih sela koje predstavlja dio šire arheologije naselja. Groblja, crkve i naselja predstavljaju tri velike teme unutar okvira srednjovjekovne arheologije.⁴ Arheologija naselja je kompleksno područje čije istraživanje ovisi o suradnji različitih disciplina te uz očitu usmjerenost na očuvane građevinske strukture i pokretne nalaze materijalne kulture uključuje i rekonstrukciju topografije naselja i cjelokupne mreže naselja određene regije te proučavanje čimbenika koji su uzrokovali njenu pojavu pri čemu se često kombinira s poviješću okoliša i arheologijom krajolika. Interdisciplinarni pristup u ovakvim se istraživanjima ostvaruje korištenjem različitih sredstava dobivanja informacija koja uključuju iskopavanja, terenske preglede, pisane izvore, toponimiju, povijesne karte iz različitih perioda, zračne fotografije, lokalne tradicije i etnografske analize, historijsku geografiju itd. Iako se arheologija sela može primijeniti na različite načine koji proširuju naša povijesna znanja, uključujući rekonstrukciju krajolika i njegove naseobinske mreže, ona je u ovom radu primijenjena kao jedan od izvora koji govore izravno o uobičajenom životu, okružju i funkcioniranju određene društvene skupine – seljaštva. Svakodnevni aspekt arheologije sela donosi podatke o izgledu i organizaciji ruralnih naselja, vrsti objekata u kojima je boravio i svoje poslove odrađivao srednjovjekovni seljak te korištenim alatima i predmetima koji su bili odraz njegovog životnog standarda, vještine i kulturnog dosega.

Tema ovog rada je svakodnevni život seljaštva u kasnom srednjem vijeku na području današnje sjeverne Hrvatske, a istraživačka pitanja na koja ću pokušati odgovoriti su: Kako je izgledalo selo kasnoga srednjega vijeka u današnjoj sjevernoj Hrvatskoj? Što je značilo biti seljak u datom vremenu i prostoru te na koje sve načine se ta uloga ostvarivala? Koji aspekti svakodnevice se na zadanom prostoru mogu prikazati s obzirom na njihovu povezanost s materijalnom kulturom istraženih sela? Temeljni cilj ovog rada je deskriptivnom metodom dati opći pregled određenih aspekata svakodnevnog života seljaštva u zadanom vremenu i prostoru koristeći objavljene rezultate arheoloških istraživanja sela, historiografske tekstove i povijesne izvore. U ovom radu prostor današnje

³ Le Goff, *Za jedan drugi srednji vijek*, 338.

⁴ Mirja Jarak, „Smjernice u razvoju srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj“, *Opuscula archaeologica* 30 (2006.), 211.

sjeverne Hrvatske se odnosi prvenstveno na međurječje Drave i Save, tj. područje donjeg međurječja⁵ i srednjovjekovne Slavonije⁶ uključujući dijelove slavonskog *regnuma* koji su se nalazili uz južnu stranu Save poput npr. Turopolja. Današnju sjevernu Hrvatsku sam definirala na ovaj način jer premda se srednjovjekovna Slavonija i srednjovjekovne županije donjeg međurječja donekle razlikuju pravno i politički, ovaj čitavi prostor predstavlja jedinstvenu geografsku cjelinu omeđenu dvjema velikim rijekama unutar kojih je bio zastupljen isti sustav zavisnog seljaštva te unutar kojeg je arheološki istražen najveći dio kasnosrednjovjekovnih sela na kojima se javljaju isti tipovi osnovnih struktura.

Naposlijetku, rad sam zamislila tako da materijalna kultura i arheološki izvori, tj. dijelovi seoske svakodnevice koji se odnose na najčešće vrste nepokretnih nalaza i struktura na nalazištima sela, budu ishodište za izgradnju povijesnog konteksta koji u središte stavlja čovjeka-seljaka kao graditelja i korisnika materijalnih sastavnica tipičnog srednjovjekovnog sela današnje sjeverne Hrvatske. S obzirom na uobičajena građevinska zdanja koja su dokumentirana na arheološki istraženim selima, svakodnevica je u ovom radu podijeljena na onu *unutarnju* čiju granicu predstavlja stambena kuća unutar koje živi seoska obitelj okupljena oko izvora topline, tj. vatrišta ili peći gdje priprema i blaguje plodove svojega rada te onu *vanjsku* koja se odnosi na gospodarske aktivnosti, seoske poslove i odnos prema okolišu, tj. arheološki utvrđene ekonomske objekte i jame za skladištenje usjeva, čuvanje stoke, alata, osiguravanje pitke vode itd.

STANJE ISTRAŽENOSTI I OSVRT NA LITERATURU

Istraživanje ruralnog tipa naselja je relativno novo područje znanstvenog interesa srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj za razliku od ostatka srednjoeuropskih zemalja poput Mađarske, Češke, Slovačke, Austrije, Njemačke. U ovim je zemljama arheologija sela snažno iskoristila svoj potencijal što je rezultiralo sustavno istraženim selima s pripadajućim crkvama i grobljima kao što su Sarvaly⁷, Pffafenschlag⁸, Mstěnice⁹ itd., a radovi njihovih istraživača su postali nezaobilazna točka u proučavanju naselja. Na ovom tragu važno je spomenuti Vladimira Nekudu, koji je napisao cjelovite objave lokaliteta Pffafenschlag i Mstěnice te je u članku „Das hoch und spätmittelalterliche Dorf im

⁵ Pod ovim se podrazumijevaju područja srednjovjekovne Požeške, Vukovske i Srijemske županije koje se pribrajaju Ugarskoj.

⁶ To su srednjovjekovna Križevačka, Zagrebačka i Varaždinska županija.

⁷ Imre Holl, Nándor Páradi, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly* (Budapest: Fontes Archaeologici Hungariae, 1982.)

⁸ Vladimír Nekuda, *Pffafenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic* (Brno: Blok a Moravske muzeum v Brne, 1975).

⁹ Vladimír Nekuda, *Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic, Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění*, 1 (Brno: Muzejní a vlastivedna společnost v Brne, 1985.).

Ostmitteleuropa im Licht der archäologischen Forschung“ opisao razvoj srednjovjekovnih sela u spomenutim državama na jednom mjestu.¹⁰

Arheološka istraživanja srednjovjekovnih sela u Hrvatskoj su tijekom 20. stoljeća bila skromnog karaktera. Najčešće se radilo o probnim istraživanjima koja su obuhvaćala vrlo male površine do 100 m² dok su zaštitna i sustavna iskopavanja bila vrlo rijetka. Prekretnica u ovom znanstvenom području se dogodila početkom 21. stoljeća kada su se u sklopu izgradnje autocesta provela zaštitna arheološka iskopavanja izrazitih razmjera pri čemu je bio obuhvaćen veliki broj nalazišta uključujući i srednjovjekovna naselja ruralnog tipa. Broj od 42 istražena srednjovjekovna ruralna nalazišta je porastao nakon 2005. godine na 136, a kvadratura istraženih površina se povećala od 30 685 m² do 2 782 050 m².¹¹ Razlika u rasponu i intenzitetu istraživanja prvenstveno je bila uzrokovana velikim materijalnim sredstvima koja su u sklopu državnih infrastrukturnih projekata od 2005. godine osiguravala zapošljavanje većeg broja ljudi, duže trajanje arheoloških kampanja te različite mogućnosti analize nalaza. Iako su istraživanja zadnjih 15 godina rezultirala naglim porastom istraženih lokaliteta te ogromnim brojem prikupljene građe, problem je manjak cjelovitih publikacija koje se za veliki broj provedenih istraživanja još uvijek čekaju ili se pak radi o djelomičnim objavama koje prikazuju samo određenu skupinu nalaza s nekog lokaliteta.

Pri pregledu autora koji su svojim objavama dali značajan doprinos hrvatskoj arheologiji sela, nezaobilazno je istaknuti djelovanje Tajane Sekelj Ivančan. Ona je već krajem 20. stoljeća prije velikih spomenutih istraživanja postavila temelje za ozbiljnije proučavanje različitih aspekata srednjovjekovnih naselja i ukazala na neiskorišteni potencijal ove arheološke grane prikupivši podatke o srednjovjekovnim lokalitetima i nalazima kontinentalne Hrvatske u *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia* iz 1995.¹² Njezina iskopavanja na lokalitetu Torčec kod Koprivnice i objave istog također su predstavljali bitan napredak arheologije sela od ranoga do kasnoga srednjega vijeka.¹³ Jednako je bio usmjeren i njezin tekst „Srednjovjekovna ruralna naselja na prostoru sjeverne Hrvatske“ u nedavno objavljenoj knjizi *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*¹⁴ koji predstavlja dio osnovne literature korištene u ovom diplomskom radu. Sama knjiga na jednom mjestu donosi osnovnu problematiku i podatke međusobno povezanih vrsta nalazišta (utvrde, sela,

¹⁰ Vladimir Nekuda, „Das hoch und spätmittelalterliche Dorf im Ostmitteleuropa im Licht der archäologischen Forschung“ *Archaeologia historica* 30/05 (2005): 263 – 328.

¹¹ Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske* (Zagreb: Institut za arheologiju, 2021), 68.

¹² Tajana Sekelj Ivančan, *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia* (Oxford: Tempus Reparatum and Hadrian Books, 1995).

¹³ Tajana Sekelj Ivančan, *Podravina u ranom srednjem vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja ranosrednjovjekovnih nalazišta u Torčecu* (Zagreb: IARH, 2010).

¹⁴ Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske* (Zagreb: Institut za arheologiju, 2021).

groblja), koja su dio šire slike lokalne materijalne ostavštine srednjovjekovnog društva, te tako djeluje kao polazišna točka i putokaz za brojne moguće buduće radove. Također, spomenuto poglavlje predstavlja sumirani prikaz svih arheološki istraženih sela kontinentalne Hrvatske i njihovih struktura do sada, a Sekelj Ivančan u njemu propituje mogućnosti istraživanja arheologije srednjovjekovnih sela pri čemu naglašava potrebu cjelovitih objava materijala i nalazišta s ustanovljenim pojedinim fazama naseljavanja kako bi se u potpunosti mogao shvatiti cjelokupni kontekst i značaj istraženog dijela naselja.¹⁵

Institut za arheologiju je vodeća institucija kada su u pitanju cjelovite i djelomične objave istraženih srednjovjekovnih sela, a svoj doprinos su dali i Hrvatski restauratorski zavod, Filozofski fakultet u Zagrebu te različiti lokalni muzeji. Kornelija Minichreiter i Zorko Marković objavili su 2013. iznimno važnu monografiju „Beketinci Bentež. Naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka“ u kojoj su u potpunosti prezentirali površinom najveći istraživani ruralni lokalitet.¹⁶ Objavljeni podatci o kasnosrednjovjekovnoj fazi naselja u Beketincima vrijedni su radi svoje količine i raznolikosti što pomaže pri stvaranju opće slike o ruralnim naseljima tog vremena u današnjoj istočnoj, ali i cijeloj kontinentalnoj Hrvatskoj te su zato jedan od temeljnih dijelova ovog rada. Neki lokaliteti koji su radi svog vremensko-geografskog okvira također važni za prikaz seoske svakodnevice objavljeni su djelomično i tek im predstoji detaljnija obrada, a to su npr. Stružani¹⁷, Stari Perkovci-Debela šuma, Josipovac-Verušed, Josipovac-Selište¹⁸ itd. Također, uz preliminarne objave lokaliteta neki autori su svoj doprinos dali i objavama usmjerenim na određenu vrstu nepokretnih nalaza na istraživanom lokalitetu pri čemu je pri pisanju ovog rada vrlo koristan bio članak Aleksandre Bugar o bunarima na srednjovjekovnom nalazištu Šepkovčica.¹⁹

U novije vrijeme određeni broj mlađih istraživača napravio je odmak od samog objavljivanja istraženih lokaliteta ispitujući različite pristupe i mogućnosti interpretacije podataka koji su nedavna iskopavanja dala. Andrej Janeš i Ivana Hirschler Marić, koji su napisali važnu i cjelovitu objavu lokaliteta

¹⁵ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 105.

¹⁶ Kornelija Minichreiter, Zorko Marković, *Beketinci-Bentež. Naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka* (Zagreb: Institut za arheologiju, 2013).

¹⁷ Lidija Miklik Lozuk, *Stružani. Život naselja kroz stoljeća* (Slavonski Brod: Muzej Brodskog Posavlja, 2012); Josip Lozuk, *Stružani. Staro hrvatsko selo* (Slavonski Brod: Muzej Brodskog Posavlja, 2011).

¹⁸ Filipce, Krešimir, Danijela Roksandić, Marija Šiša-Vivek, Morana Karneluti. *Arheološke slike iz Slavonije. Arheološka istraživanja na trasi autoceste Beli Manastir – Osijek – Svilaj*. (Zagreb: Zbirka odsjeka za Arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009); Marija Šiša Vivek, *Oblici kasnosrednjovjekovnog posuđa na primjeru triju arheološki istraženih sela u Slavoniji*, dr. dis. (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2012).

¹⁹ Aleksandra Bugar, „Dva srednjovjekovna bunara s lokaliteta Šepkovčica“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 44/1 (2011), 161 – 178.

Stari Perkovci-Sela,²⁰ napravili su istraživački iskorak stavivši karakteristične pojavnosti na hrvatskim ruralnim lokalitetima u širi srednjoeuropski kontekst u članku o transformaciji sela u razvijenom i kasnom srednjem vijeku „The transformation of rural settlements in Slavonia in the period from the 12th to the 15th centuries“.²¹ Oba njihova teksta su bila dragocjen izvor podataka u pisanju ovog rada. Također, važno je istaknuti i Nikolinu Antonić koja je svojim po svoj prilici jedinstvenim radovima o Turopolju pokazala kako se interdisciplinarnim pristupom i kombinacijom pisanih izvora s etnografskim i onomastičkim podacima može bolje razumjeti arheološke nalaze i funkcioniranje ruralnog naseobinskog sustava unutar točno određenog krajolika.²² S druge strane, u kontekstu korištenja arheologije sela za opis nekog aspekta svakodnevice treba spomenuti za ovaj diplomski rad zanimljiv članak Roberta Čimina „Prilog poznavanju prehrambenih navika u kasnom srednjem vijeku“ koji govori o pripremi hrane i pekama pronađenim na nalazištima ruralnih naselja u Podravini.²³

Općenito, ranije opisana istraživanja potaknuta velikim infrastrukturnim radovima označavaju izniman napredak u hrvatskoj arheologiji sela, ali ona imaju i neke nedostatke. Problem ovakvih zaštitnih istraživanja usmjeren je na činjenicu da je istražena površina ograničena s obzirom na trasu autoceste koja se gradila. Rezultat ovakvog pristupa su naselja koja nisu istražena u svojoj potpunoj veličini. Ukupna veličina nekog sela se tek donekle može pretpostaviti primjenom terenskog pregleda, a konačna posljedica partikularnog istraživanja je suočavanje s poteškoćama pri tumačenju čitavog nalazišta. Informacije koje dobivamo tako često nisu dovoljne za stvaranje općih zaključaka o prostornom rasporedu i organizaciji sela već mogu rezultirati tek odredbom pojedinih tipova struktura i gradnji. Naposljetku, promatrajući sve hrvatske krajeve, uočljiv je razvoj i napredak arheologije sela na širem području današnje sjeverne Hrvatske dok su drugi južni krajevi poput Dalmacije, u ovom smislu, neistraženi te je ovdje arheologija sela gotovo nepostojeća.²⁴

Velike svjetske historiografije su seljaštvu i ruralnoj svakodnevici posvetile dosta pažnje pod utjecajem već spomenutih povjesničara okupljenih oko francuskog časopisa *Annales*, proučavajući

²⁰ Andrej Janeš, Ivana Hirschler Marić, Ana Azinović Bebek, „Stari Perkovci – Sela, ruralno naselje 14. stoljeća“ u: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ur. T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, S. Krznar, J. Belaj. (Zagreb: Institut za arheologiju, 2017), 337 – 388.

²¹ Andrej Janeš i Ivana Hirschler Marić, „The transformations of rural settlements in Slavonia in the period from 12th to the 15th centuries“, *Ruralia XII* (2019): 383 – 394.

²² Nikolina Antonić, *Rekonstrukcija naseobinskog sustava u srednjovjekovnom Turopolju – primjeri arheoloških lokaliteta Šepkovića i Okuje (13. – 16. st.)*, dr. dis. (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2019); Nikolina Antonić, „Late Medieval Village in Turopolje (Slavonia). The Example of Donja Lomnica“ U: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, ur. Jovanović, Kosana i Suzana Miljan, 71 – 84. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.

²³ Rober Čimin, „Prilog poznavanju prehrambenih navika u kasnom srednjem vijeku“ u: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ur. T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, S. Krznar, J. Belaj. (Zagreb: Institut za arheologiju, 2017), 279 – 292.

²⁴ Jedini poznati primjer istraženog i objavljenog ruralnog naselja u Dalmaciji je nalazište Baba lokva; vidi: Tonči Burić, Marijeta Babin, Marica Milić, Ivana Anterić, *Baba lokva – srednjovjekovno selo* (Split: MHAS, 2013.)

seljaštvo na različite načine. U ovom kontekstu valja navesti povjesničare kao što su Marc Bloch²⁵, Georges Duby²⁶ i Christopher Dyer²⁷ koji su proučavali položaj seljaštva unutar srednjovjekovnog društva. Također, značajne su i sinteze srednjovjekovlja koje se između ostalog dotiču općenitih tema seljaštva pri čemu se svakako može istaknuti *The New Cambridge Medieval History*²⁸. Neki su svoje doprinose dali u izravnoj obradi seljaštva i različitim dijelova seoske svakodnevice, kao npr. Paul Freedman²⁹ i Emmanuel Le Roy Ladurie³⁰, a potrebno je uputiti i na sintezu W. Roesnera *Peasants in the middle ages*³¹ posvećenu isključivo povijesti seljaštva u srednjem vijeku koja je bila jedno od ishodišta u ovom diplomskom radu. Popriličan doprinos su dale i manje historiografije poput za naše krajeve posebno važne mađarske historiografije od koje ću spomenuti značajnije radove koji su bili neophodna točka u pisanju ovog rada. Svakako treba ukazati na knjigu Andrása Kubinyija *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn*³² koja donosi na historiografski kvalitetan i interdisciplinarnan način opću sliku o životu seljaka u kasnosrednjovjekovnoj Ugarskoj. Također, položaj seljaštva u Ugarskoj obrađen je u vrijednoj i konciznoj sintezi ugarske srednjovjekovne povijesti *The realm of St Stephen* Pála Engela.³³ Mađarska historiografija značajan doprinos u svjetlu interdisciplinarnosti dala je nedavno objavljenom sintezom ekonomske povijesti srednjovjekovne Ugarske, *The Economy of medieval Hungary*³⁴, gdje se u prikazima različitih sfera srednjovjekovne ekonomije odražava djelovanje seljaštva prikazano kroz prizmu povijesti, arheologije, bioarheoloških i antropoloških analiza, geografije, etnologije itd.

U hrvatskoj historiografiji tema ruralnog i seoskog u srednjem vijeku dobila je vrlo malo pozornosti i na općoj razini i na razini povijesti svakodnevice. Tomislav Raukar je pisao o seljaštvu u svom djelu *Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja*³⁵ premda je ono više usmjereno na osnovne karakteristike društvenog i pravnog položaja seljaka. Domaći povjesničari su uglavnom interes za

²⁵ Marc Bloch, *Feudalno društvo*, prijevod Miroslav Brandt (Zagreb: Naprijed, 1958).

²⁶ Georges Duby, *Tri reda ili imaginarij feudalizma*, prijevod Olga Škarić i Nataša Desnica-Žerjavić (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007).

²⁷ Christopher Dyer, *Standards of living in the later Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

²⁸ Paul Freedman, „Rural society“ u: *The New Cambridge Medieval History*, sv. 6, ur. Michael Jones, 82 – 101; Christopher Dyer, „Rural Europe“ u: *The New Cambridge Medieval History*, sv. 7, ur. Christopher Allmand, 106 – 120.

²⁹ Paul Freedman, *Images of the Medieval Peasant* (Stanford: Stanford University Press, 1999).

³⁰ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaju, oksitansko selo od 1294. do 1324.*, prijevod Ivanka Pavlović (Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavaačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1991).

³¹ Werner Roesner, *Peasants in the middle ages*, prijevod Alexander Stuetzer (Chicago: University of Illinois Press, 1992).

³² András Kubinyi, *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn* (Herne: Tibor Schäfer, 1998).

³³ Pál Engel, *The realm of St Stephen. A history of medieval Hungary, 895 – 1526*, prijevod Tamás Pálosfalvi (London, New York: I. B. Tauris 2001).

³⁴ József Laszlovszky, Balázs Nagy, Péter Szabo, András Vadas, ur. *The Economy of Medieval Hungary* (Leiden, Boston: Brill, 2018).

³⁵ Tomislav Raukar, *Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja* (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2002).

seljaka pokazivali kada bi se on našao u srazu s drugim staležima u kontekstu seljačkih buna uglavnom vezanih za razdoblje ranog novog vijeka ili u sklopu proučavanja agrarnih odnosa koji su bili usmjereni na uvjete proizvodnje, vlasničke odnose, položaj kmetova itd. Na ovom tragu od temeljne je važnosti studija Josipa Adamčeka *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine 15. do kraja 17. stoljeća* čiji se prvi svezak odnosi na posljednja desetljeća srednjega vijeka³⁶, a koji je bio osnova za pisanje o poljoprivrednom aspektu seoske svakodnevice u ovom radu. U novije vrijeme pojavili su se tekstovi Damira Karbića koji govore o seljaštvu kao društvenoj skupini³⁷ i mogućnostima istraživanja seoske svakodnevice³⁸ u dalmatinskom zaleđu te predstavljaju iznimno vrijednu inicijativu i polagano okretanje temi koja je do nedavno bila nepostojeća u hrvatskoj historiografiji. Također, u ovom kontekstu proučavanja seljaštva treba spomenuti zanimljiv i na našem području jedinstveni članak Filipa Novosela o prikazima dalmatinskih seljaka u književnim djelima kasnoga srednjega vijeka.³⁹

Nedostatak interesa domaće historiografije za teme srednjovjekovnog seljaštva i njihove svakodnevice može se objasniti stupnjem očuvanosti izvora o selu koji je vrlo nizak za razliku od pisanih izvora posvećenim gradskim sredinama. Ovakvo stanje je razumljivo i činjenicom da su seljaci sami po sebi bili proizvođači hrane te su egzistencijalno ovisili izravno o svom radu tako da im je bila potrebna manja količina dokumentacije. Damir Karbić smatra kako je unatoč problemima s malim brojem izvora o seljaštvu moguće provesti opsežno istraživanje različitih tema koje bi bilo jednako plodonosne kao i istraživanje gradske populacije ili europskog seljaštva.⁴⁰ Potrebno je spomenuti kako su općenito pisani izvori o svakodnevici bolje sačuvani za Dalmaciju i jug Hrvatske za razliku od današnje sjeverne Hrvatske pa tako i u hrvatskoj historiografiji istaknuti primjeri koji svjedoče o seoskoj svakodnevici navode dokumente koji su vezani uz dalmatinsko seosko stanovništvo.⁴¹ Dakle, govoreći o seljaštvu i njihovoj svakodnevici, prisutan je nesrazmjer arheoloških i pisanih izvora u krajevima današnje sjeverne i južne Hrvatske koji ujedno predstavljaju i prostore dvaju različitih i osnovnih sustava seljačkog života u hrvatskim zemljama srednjega vijeka. Dok su sela arheološki istražena uglavnom na sjeveru gdje je

³⁶ Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine 15. do kraja 17. stoljeća*, sv. 1 (Zagreb, 1977.)

³⁷ Damir Karbić, „Društvo: Seljaštvo (razvoj, vrste, gospodarska uloga)“ u: *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja. Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku*, ur. Marija Karbić (Zagreb: Matica hrvatska, 2019.), 55 – 62.

³⁸ Damir Karbić, „Mogućnosti proučavanja svakodnevice u seoskim naseljima srednjovjekovnog šibenskog zaleđa“ *Kolo 4* (2006): 149 – 160.

³⁹ Filip Novosel, „Seljaci i seljački svijet kasnoga srednjeg vijeka u književnim djelimahrvatskih pisaca 15. i 16. stoljeća“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 30* (2012): 173 – 217.

⁴⁰ Karbić, „Društvo: Seljaštvo“, 56.

⁴¹ Uz ranije spomenuti članak D. Karbića, „Mogućnosti proučavanja svakodnevice...“, vidi: Damir Karbić, „Sela župa Konjevrate i Mirlović Zagora u srednjovjekovnim bilježničkim spisima“, u: *Konjevrate i Mirlović Zagora – Župe šibenske biskupije*, ur. Ante Gulin (Zagreb: HAZU – Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti, 2005), 137 – 166.

prevladavao sustav zavisnog seljaštva, pisani izvori su prisutniji na jugu gdje je sustav vezan uz komunalna društva.

U ovom radu sam od pisanih izvora koristila dokumente iz zbirke izvora *Povijesni spomenici Plemenite općine Turopolja*⁴² E. Laszowskog, Diplomatičkog zbornika (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*)⁴³ T. Smičiklasa te *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*⁴⁴ I.K. Tkalčića te djelo Josipa Buturca *Pisani spomenici Požege i okolice 1210. – 1536.*⁴⁵ Određena vrela iz ovih zbirki sam koristila mjestimično i uglavnom se radi o primjerima tužbi i prekršaja u kojima su kmetovi na napadnutom posjedu bili izloženi nasilju pri čemu se često brojčano izražava učinjena šteta te kazna za istu. Učinjena šteta obično uključuje vlastelinsko blago koje su seljaci bili zaduženi uzgajati, različite predmete i alatke kojima su se svakodnevno koristili i sl. Također sam se koristila radovima koji su rezultat izravnog rada na izvorima poput spomenute Adamčekove analize agrarnih odnosa ili članka Mire Kolar-Dimitrijević o urbaru iz Streže⁴⁶ koji govori o kmetskim zaduženjima na određenom vlastelinstvu, ali i niza članaka nastalih na temelju proučavanja tzv. *Iločkog statua* koji pružaju uvid i u zbivanja u ruralnoj iločkoj okolici kao dio *vanjske svakodnevice*. Na ovom tragu nezaobilazno je bilo i djelo *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo* L. Margetića⁴⁷ u kojem se daju dijelovi i tumačenja obiteljskog prava u međurječju u okvirima različitih društvenih skupina pa tako i kmetova.

ZNAČAJKE I POLOŽAJ SELJAŠTVA U DRUŠTVU

Seljak (*villanus, villicus, colonus, rusticus, laborator, zapator, jobagio*) u pojednostavljenoj slici srednjovjekovnog društva s tri osnovna staleža uz plemića (*nobilis*) i kler (*clerus*) predstavlja obrađivača zemljišta, ratara ili vinogradara, tj. osobu koja se bavila poslovima vezanim uz zemlju i poljoprivredu.⁴⁸ Definicija seljaka u pravnom smislu se na općoj razini pojavila tek u razvijenom srednjem vijeku s obzirom na to da rani srednji vijek nije poznao ideju seljaka kao zasebni stalež ili dio stanovništva koji je pravno određen svojom poljoprivrednom djelatnošću. Ranosrednjovjekovni izvori pri spomenu

⁴² Emilij, Laszowski, ur. *Povijesni spomenici Plemenite općine Turopolja nekoć 'Zagrebačko Polje' zvane. Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje*, vol. 1. (Zagreb: Plemenita općina Turopolje, 1904 – 1908). [dalje: MHNC]

⁴³ Tadija Smičiklas i dr., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 6. (Zagreb: JAZU, 1908).

⁴⁴ I. K. Tkalčić, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, sv. 2. (Zagreb: Velocibus typis C. Albrecht, 1894). [dalje: MCZ]

⁴⁵ Josip Buturac, *Pisani spomenici Požege i okolice 1210. – 1536.* (Jastrebarsko: Naklada Slap, 1995).

⁴⁶ Mira Kolar-Dimitrijević, „Urbar pavlinskoga samostana u Strezi 1477. godine“ *Podravina* 2/3 (2003): 103 – 123.

⁴⁷ Lujo Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo* (Zagreb: Narodne novine, 1996).

⁴⁸ Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka* (Zagreb: Školska knjiga 2006), 224.

Ljudi koji su vezani uz poljoprivredne aktivnosti koriste izraze *liberi* i *servi* koji označavaju slobodne ljude koji obrađuju vlastito zemljište i one neslobodne koji služe na pridvornim gospodarstvima. Izvori na širem europskom prostoru upućuju na to da se naziv za seljaka razvio kada su se oni vezani uz poljoprivredu počeli pravno razlikovati od ratnika i građana. Od 11. stoljeća je tradicionalna podjela na *servi* i *liberi* nestala, a izrazi *milites*, *cives* i *rustici* su postajali sve više upotrebljavani pojmovi u pravnim tekstovima. Društveno raslojavanje i definiranje osnovnih staleža bilo je ubrzano i oblikovanjem profesionalnih ratnika koji su imali veće posjede te su s vremenom istisnuli manje zemljoposjednike. Napredovanje diferencijacije društvenih uloga vojnika i seljaka u razvijenom srednjem vijeku bilo je povezano s promjenom u organizaciji naselja, agrarnih odnosa, načinom ratovanja i politikom. Počevši od razvijenog srednjeg vijeka pa nadalje, seljak je bio definiran ovisnošću o vlastelinu, obradom zasebnih imanja i povezanošću s tлом koje obrađuje.⁴⁹

Tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u hrvatskim zemljama društvene i gospodarske razlike postaju naglašenije između staleških pripadnika, a većina ih postaje obrađivačima svjetovne ili crkvene zemlje. Društveni i pravni položaj seljaka u kasnom srednjem vijeku na prostoru današnje sjeverne Hrvatske bio je određen sustavom zavisnog seljaštva (kmetstva). Ovaj sustav je sa svojim glavnim karakteristikama bio oblikovan već u ranom 14. stoljeću kada su se raznolike grupe slobodnog i neslobodnog seljaštva u Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu izjednačile u svojim pravima i obvezama prema zemljoposjednicima koji su istovremeno prošli proces ujednačavanja s plemstvom.⁵⁰ Tijekom razvijenog srednjeg vijeka na našem području su se ranije seoske općine počele uključivati u zemljišne posjede svjetovne vlastele i Crkve, a njihovi pripadnici su postali obrađivači kmetških selišta. Dio seoskih općina ipak je uspio sačuvati vlastiti posjed ili *plemenštinu* sve do početka 14. stoljeća, tj. razdoblja konačnog staleškog oblikovanja na hrvatskim prostorima kada je sačuvani posjed postao temeljem nobilitiranja njihovih pripadnika. Ovim načinom su nekadašnji slobodni seljaci u kasnom srednjem vijeku postali uz kraljevsku potporu plemići te se razvio sloj nižeg plemstva.⁵¹

U spomenutom vremenu seljaci su se definirali izrazom lat. *jobagio* (hrv. kmet) koji je izveden iz termina koji se ranije koristio za pripadnike plemstva. Spomenuti izraz etimološki proizlazi iz mađ. *jobbágy* koji predstavlja pojedinca koji je bolji od sebi jednakih pri čemu mađ. *jobb* znači *bolji*. Pretpostavka je da se ova riječ koristila kao definirajuća jer je prvotno korištena samo za one seljake koji su imali ili dobili na obradu zemlju dovoljnu za prehranjivanje jedne obitelji, tj. selište (lat. *sessio*).⁵² Selište i seljak su bili neodvojivi jedan od drugoga. U užem smislu selište je predstavljalo područje sa

⁴⁹ Roesner, *Peasants*, 12-13.

⁵⁰ Karbić, „Društvo: Seljaštvo“, 57.

⁵¹ Budak, Raukar, *Hrvatska povijest*, 225.

⁵² Karbić, „Društvo: Seljaštvo“, 57.

seoskom kućom unutar naselja na kojem su se nalazile i gospodarske zgrade. S druge strane, selište je predstavljalo i ekonomsku jedinicu koja nije bila ograničena isključivo na seosko dvorište jer je svaki seljak uz svoje uže imanje imao udio u obradivim površinama, livadama, pašnjacima i šumama koji su bili dio sela (eng. *outer holding*). Selište nije bilo vlasništvo kmeta već vlastelinskog gospodara koji je držao i uže i šire dijelove svih selišta na vlastelinstvu. Unutar ovakvog uređenja seljak nije bio posjednik već stalni stanar, tj. zavisni kmet koji je bio dužan plaćati rentu i druge namete u robi, novcu i radu.⁵³ Količina rada koju su seljaci morali obaviti ovisila je o veličini zemljišnog posjeda i pripadajućeg kućanstva. Oni su također morali sami nabavljati alat i oruđe za rad. Podaci o vrstama i količini rada obično su bili zapisivani u urbarima ili spisima o službama i nametima koje su zavisni seljaci bili dužni plaćati zemljoposjedniku. Tako su se seljaci bavili oranjem, sijanjem, košenjem, žetvom, čuvanjem i uzgojem životinja, osiguravanjem drva za ogrjev itd.⁵⁴ Kmet je općenito bio podvrgnut pravnoj jurisdikciji zemljoposjednika, ali su njegova prava i obveze bili određeni običajnim pravom. Neka od njegovih prava su uključivala pravo selidbe, pravo na oružje te pravo nasljeđivanja. Pravo nasljeđivanja je bilo važno jer je značilo da zemljoposjednik nije mogao uskratiti zemlju seljaku te je njegovo potomstvo moglo naslijediti korištenje selišta bez ikakvih ograničenja.⁵⁵ Krajem 14. stoljeća započeo je proces diobe selišta među seljacima te se broj onih koji su uspjeli sačuvati cijeli posjed znatno smanjio dok je ostatak držao tek polovinu ili četvrtinu, a u nekim slučajevima i osminu selišta.⁵⁶ Ovakve promjene se mogu objasniti povećanjem broja stanovništva na selištu. Jedan od primjera ovoga je vlastelinstvo u Sisku na kojem su se 1499. godine nalazila 334 seljačka posjeda na 174 selišta, a 1543. se na 170,5 selišta nalazilo njih 597. Povećanje broja seljaka na gotovo istom broju selišta dovelo je do dijeljena posjeda pa se prema popisu dijela sisačkog vlastelinstva iz 1539. može uočiti kako većina seljaka sada drži od četvrtine do osmine selišta.⁵⁷

U kasnom srednjem vijeku u Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu seljaci su činili po nekim pretpostavkama oko 86% stanovništva te ih je većina bila kategorizirana kao *jobagiones*⁵⁸. Na svjetovnim i crkvenim vlastelinstvima između Save i Drave te šire postojale su uz obične kmetove (*jobagiones*) i druge skupine podložnika (*subditi*) koje su se razlikovale s obzirom na veličinu posjeda, feudalna podavanja i položaj na vlastelinstvu.⁵⁹ Posebnu vrstu predstavljali su 'slobodnjaci' (*libertini*) koji se u izvorima iz druge polovice 15. i s početka 16. stoljeća spominju kao podložnici oslobođeni davanja feudalne rente, djelomično ili potpuno, radi obavljanja različitih zaduženja unutar

⁵³ Engel, *The realm*, 273 – 274.

⁵⁴ Roesner, *Peasants*, 53.

⁵⁵ Engel, *The realm*, 274.

⁵⁶ Karbić, „Društvo: Selo“, 57.

⁵⁷ Adamček, *Agrarni odnosi*, 411.

⁵⁸ Engel, *The realm*, 326.

⁵⁹ Adamček, *Agrarni odnosi*, 418.

vlastelinstva. Neka od ovih zaduženja koja se spominju u dokumentima su posao stražara (*vigiles, portarii*), vlastelinski službenik (*spanus*), radnici na alodijima (*mercenarii*), različiti dužnosnici unutar uprave seoske općine poput seoskih sudaca itd. Ova grupa seljaka je na svim vlastelinstvima koja su se nalazila na prostoru današnje sjeverne Hrvatske bila oslobođena plaćanja poreza početkom 16. stoljeća. Sloboda od plaćanja feudalnih tereta trajala je samo onoliko koliko je trajalo i obavljanje službe te ovaj status nije bio nasljedan. Međutim, tijekom 16. stoljeća se javio novi tip slobodnjaka koji je uživao nasljedne povlastice te se ovdje uglavnom radilo o pridošlicama na vlastelinstvo.⁶⁰ Od 15. stoljeća u pisanim izvorima se počinju pojavljivati i 'želiri' ili 'inkvilini' (*inquilini*) koji su bili seljaci bez dobivenog posjeda za obradu i život. Oni su preuzeli ulogu pomoćnih radnika na selištima drugih seljaka. Adamček njihov nastanak ne objašnjava siromašenjem kmetova već smatra kako je većina inkvilinskih posjeda nastala krčenjem, a analizom prezimena inkvilina-krčevnjaka je ustvrdio kako ih je oko 50% bilo rodbinski povezano s posjednicima selišta jer su imali ista prezimena.⁶¹ Stanovnici seoskog imanja su rijetko u potpunosti bilježeni, ali postoje određene pretpostavke o relativnim proporcijama među različitim kategorijama seljaka prema kojima je u srednjovjekovnoj Ugarskoj oko 1500. godine 1 od 4 seljaka bio inkvilin.⁶² Posebnu podgrupu želira predstavljao je sloj siromašnih zavisnih seljaka koji se u pisanim izvorima spominju kao 'gornjaci' (*montanistae, montales, gorschaki*). Oni su se bavili vinogradarstvom te su živjeli u vinogradima gdje su gradili svoje kolibe.⁶³

Društvena diferencijacija na selu bila je potaknuta agrarnom transformacijom, gospodarskim razvojem i novim mogućnostima zarade. Razlikovale su se tri vrste kmetskih obveza koje su se odnosile na radnu rentu na vlastelinovoj zemlji, naturalna podavanja te novčani porez, *census*, uključujući plaćanje i godišnjeg poreza, *lucrum camerare*, kraljevskoj riznici te crkvene desetine.⁶⁴ Tijekom 15. i početkom 16. stoljeća došlo je do komutacije kmetskih podavanja, tj. dio naturalnih davanja je smanjen ili zamijenjen novčanim davanjima koja su uključivala i plaćanje desetine. Počeli su se uvoditi i novi nameti koji su bili isključivo novčani. Ovo sve je uzrokovalo rast novčane rente i fiksaciju novčanih podavanja, a došlo je i do rasta tržišne cijene poljoprivrednih proizvoda. Također, smanjila se i vlastelinska kontrola kmetskog rada i proizvodnje što je omogućilo veću nezavisnost seljaka. U ovom vremenu došlo je i do značajnog porasta trgovišta koja su imala određenu upravnu autonomiju čije je podložničko stanovništvo bilo između seljaštva i građanstva (obrtnici, trgovci, poljoprivrednici). Razvoj trgovišta olakšao je prodor robno-novčanih odnosa na selo i neposredno uključivanje seljaštva u prodaju poljoprivrednih proizvoda čija bi zarada bila veća radi smanjenja neposrednih tereta. Ovo je u

⁶⁰ Adamček, *Agrarni odnosi*, 423 – 424.

⁶¹ Isto, 419.

⁶² Engel, *The realm*, 327.

⁶³ Adamček, *Agrarni odnosi*, 422.

⁶⁴ Engel, *The realm*, 274.

konačnici dovelo do razvoja tržišnog gospodarstva na seoskom i vlastelinskom prostoru koje je omogućilo proces društvenog raslojavanja.⁶⁵

Status seljaštva u razvijenom i kasnom srednjem vijeku mogao bi se ocijeniti pozitivno uzevši u obzir gospodarski razvoj, mogućnosti veće zarade i društvenog raslojavanja te različita prava poput onih na nasljeđivanje, posjedovanje oružja i seljenje. Međutim, pogoršanje njihovog položaja koje će nastupiti u idućem razdoblju započet će na samom kraju srednjega vijeka 1514. kada je Ugarski sabor kaznio seljaštvo zbog sudjelovanja u Seljačkom ratu Jurja Dózse oduzimanjem prava na seljenje. Spomenuti sukob nije imao odjeka na našim prostorima, ali odluka je vrijedila za cijelu državu, uključujući prostor između Drave i Save. Uskoro će seljaštvo biti zahvaćeno i brojnim drugim nedaćama uključujući tzv. revoluciju cijena koja je bila pod utjecajem potrebe za opskrbom vojske i vrlo izražena 40ih godina 16. stoljeća, vlastelinsko uvođenje različitih, za seljaštvo negativnih, novosti poput prisilnog prava prvokupa svih seoskih proizvoda po niskim cijenama itd. Različite negativne okolnosti u kojima će se seljaštvo naći na izmaku srednjega vijeka pokrenut će kasnije proces tzv. refeudalizacije koja će uz jačanje seljačkog otpora svoj vrhunac dosegnuti u 2. polovici 16. stoljeća.⁶⁶

RAZVOJ I IZGLED SEOSKIH NASELJA

Kako je već rečeno, u srednjovjekovno vrijeme sela su se nalazila na vlastelinskoj zemlji koja se kao posjed naseljen seljaštvom označavala terminom *possessio* za razliku od nenaseljene zemlje koja se označavala kao *praedium* (mađ. *puszta*). Od 15. stoljeća nadalje posjed postaje sinonimom za selo. Svako selo je bilo okruženo granicama, a sve što se unutar njih nalazilo smatralo se pripadajućim dijelom sela što je uključivalo okolne šume, livade i druge moguće izvore prihoda.⁶⁷ Temeljne sastavnice sela kao naselja su uz stambene prostore bili gospodarski i popratni objekti koji su se nalazili u neposrednoj blizini kuća kako bi bili na raspolaganju svakodnevnim potrebama određene obitelji. Ove sastavnice podrazumijevaju izvor pitke vode (bunari), izvor topline (ognjišta, peći) te različite objekte za skladištenje poljoprivrednih proizvoda, čuvanje stoke itd. Spomenuti elementi činili su osnovu svih obiteljski konstruiranih domaćinstava od kojih je svako selo bilo sastavljeno uključujući i zajedničke prostore unutar naselja i mjesta specijaliziranih djelatnosti (radionice, mlinovi).⁶⁸ Veličina prosječnog sela u Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu ovisila je o lokalnim okolnostima. Općenito su sela na području Velike mađarske nizine imala veće teritorije i naseljenost za razliku od područja Podunavlja i onih južno od Drave. Tako se mogu uzeti mađarski primjeri u obzir poput teritorija sela u Zaladskoj

⁶⁵ Karbić, „Društvo: Seljaštvo“, 58 – 59.

⁶⁶ Isto, 59 – 60.

⁶⁷ Engel, *The realm*, 326.

⁶⁸ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 86.

županiji oko 1500. godine koji se prosječno protezao na 1700 jutara dok su sela u središnjem dijelu zemlje poput Tolanske županije krajem srednjega vijeka zauzimala prosječno 2800 jutara zemlje.⁶⁹

Govoreći o načinu života i izgledu naselja, općenito se smatra da je od sredine 13. do sredine 14. stoljeća došlo do promjene u načinu življenja u Ugarskoj koja se očitovala od Slovačke preko Karpatskog bazena do južnih regija dalje od Dunava uključujući naše prostore.⁷⁰ Preduvjeti za ovaj transformativni proces mogu se pronaći u porastu opće populacije koja je spomenuta i ranije u kontekstu dijeljenja selišta, poljoprivrednim inovacijama pri čemu je važno uvođenje cjelovitog pluga kojeg je vukla životinjska snaga, u promjenama u zemljišnim posjedima, stvaranju nove vlasničke strukture,⁷¹ ali i u statusu seljaka koji je radi prava na seljenje i komutacije kmetskih podavanja u novčana, kako je i ranije spomenuto, postao neovisniji. Organizacija i struktura kasnosrednjovjekovnog sela predstavljaju rezultat ove preobrazbe koja je posvjedočena konkretno materijalnim ostacima zabilježenim arheološkim iskopavanjima.⁷²

Arheološkim istraživanjima utvrđene su neke opće značajke sela razvijenog i posebno kasnoga srednjega vijeka u istočnoj Srednjoj Europi.⁷³ U razvijenom srednjem vijeku započinje zamjena prijašnjih disperznih i izoliranih naselja s organiziranima i zbijenima. Dok su raspršena s rijetkim i plitko ukopanim⁷⁴ jednodimenzionalnim objektima i malim brojem jama i ognjišta karakteristična za ranije razdoblje, naselja od 13. i 14. stoljeća do prve polovice 16. stoljeća imaju raznovrsne strukture i višeprostrorne nadzemne stambene objekte. Iako su pravilna organizacija i planiranje dvije glavne značajke sela razvijenoga i kasnoga srednjega vijeka, važno je napomenuti kako su u ovom razdoblju povremeno još uvijek prisutna nepravilno organizirana sela s jednostavnim plitko ukopanim tipom kuća.⁷⁵ Od 14. stoljeća nadalje sela imaju potpuno stabilizirano unutarnje ustrojstvo i zemljišnu organizaciju. Tlocrti potpuno istraženih sela u Moravskoj (Pfaffenschlag⁷⁶, Mstenice⁷⁷), Mađarskoj

⁶⁹ Engel, *The realm*, 273.

⁷⁰ András Pálóczi-Hórvath, "Development of the Late-Medieval house in Hungary", *Ruralia IV* (2001): 308.

⁷¹ Vladimir Nekuda, „Das hoch“, 299 – 300.

⁷² Isto, 263.

⁷³ Isto, 303.

⁷⁴ Tajana Sekelj Ivančan upozorava kako u hrvatskoj literaturi nema ujednačene terminologije za ovakve objekte te se ponekad koriste i termini *poluzemunica* i *zemunica* ili pridjev *poluukopani* kao prijevodi inozemnih termina *Grubenhaus* i *sunken-house*. Svi ovi termini upućuju na ukopanost objekta kao opreku nadzemnim objektima, ali oni su za razliku od prapovijesnih zemunica tek oko 20 cm ispod hodne površine. U ovom radu će se koristiti izraz *plitko ukopani* po uzoru na Sekelj Ivančan koja se ugledala na slovačkog arheologa P. Šalkovskog. Vidi: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske* (Zagreb: Institut za arheologiju, 2021), 71.

⁷⁵ Janeš, Hirschler Marić, „The transformations“, 384 – 385.

⁷⁶ Vladimir Nekuda, *Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic* (Brno: Blok a Moravske muzeum v Brne, 1975).

⁷⁷ Vladimir Nekuda, *Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic, Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění*, 1 (Brno: Muzejní a vlastivedna společnost v Brne, 1985.).

(Sarvaly⁷⁸) itd. pokazuju da su ona imala propisane parametre po kojima su bila planski oblikovana. Najvažniji tlocrti su bili *Platzdörfer* tip koji se odnosi na četvrtasta sela te *Reihendörfer* tip koji označava sela u nizu.⁷⁹ U selima istočne Srednje Europe se od početka 13. stoljeća susreću i utvrđena sjedišta nižeg plemstva izgrađena na strateški povoljnim mjestima u neposrednoj blizini sela kao npr. utvrđeno naselje tipa *Hausberg* u Mstenicama, odnosno tipa *motte* u Szentmihályju u Mađarskoj. Od sredine 13. stoljeća plemići su svoje rezidencije gradili neposredno na prostoru sela u obliku kamenih utvrda štíćenih zidom, a često i vodenim jarkom. Na lokalitetu Mstenice pronađena je i kurija pored utvrde. Seoski gospodari su uz svoje rezidencije gradili i sakralne objekte koji su svjedočili o jačanju crkvene organizacije.⁸⁰

U Hrvatskoj trenutno ne postoji niti jedno selo koje je u svojoj cijelosti sustavno istraženo i koje uključuje pripadajuću crkvu i groblje kao što je to prisutno u ostatku istočne Srednje Europe. Ovakav nedostatak se može opisati kao rezultat ranije spomenutog partikularnog načina istraživanja ograničenog prostorom građevinskih radova premda je u ovom slučaju donekle znakovit i podatak prema kojem je kraljevski dekret Stjepana I. određivao potrebu jedne crkve tek na svakih 10 sela.⁸¹ S obzirom na stanje istraženosti i opis, razumijevanje ruralnih naselja u Hrvatskoj proizlazi iz pojedinačnih struktura i objekata koji su činili njegove bitne sastavnice te njihovih međusobnih odnosa u dijelu naselja koji je istražen.

Općenito postoje dva lokaliteta koja se mogu izdvojiti kao primjeri koji su tek dijelom usmjereni prema povezivanju naselja s grobljem i crkvom u kasnom srednjem vijeku. Dio naselja i pripadajućeg groblja istraženi su na lokalitetu Župna crkva u Đakovu te pripadaju trećoj fazi razvoja naselja i groblja koji se datiraju od druge polovice 13. stoljeća do 16. stoljeća. Istraživanje je bilo zaštitnog karaktera, ali ostaci crkve nisu pronađeni tijekom iskopavanja.⁸² Postoji i istražena crkva s grobljem na lokalitetu Torčec-Crkvišće izgrađena u 2. polovici 15. stoljeća. U njezinoj blizini se nalazilo naselje koje je egzistiralo u 2. polovici 13. i u 14. stoljeću, ali crkva iz tog perioda koja bi bila istovremena s naseljem nije pronađena.⁸³

⁷⁸ Imre Holl, Nándor Páradi, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly* (Budapest: Fontes Archaeologici Hungariae, 1982.)

⁷⁹ Nekuda, „Das hoch“, 301.

⁸⁰ Isto, 304 – 305.

⁸¹ Mariann Bálint i dr., „Medieval villages and their fields“ u: *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, ur. Zsolt Visy (Budapest: Teleki Laszlo Alapítvány, 2003), 386.

⁸² Groblje je u spomenutoj fazi bilo ograđeno. U okolici groblja su se nalazile kuće i dvorišta, a jedan stambeni objekt bio je podignut na istočnoj strani iznad grobova. Filipec pišući o nadzemnoj građevini na groblju propituje njezinu funkciju s obzirom na to da su istovremeni stambeni objekti plitko ukopani tip te nagađa kako se radi o nekoj vrsti (drvene?) sakralne građevine koja je srušena vrlo brzo nakon svoje izgradnje te do kraja 13. stoljeća više nije postojala. Vidi: Krešimir Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva* (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2012), 200, 216.

⁸³ Siniša Krznar, „Rezultati istraživanja lokaliteta Torčec-Crkvišće 2016. godine“ *Annales Instituti archaeologici* XIII (2017): 80.

Novi način izgradnje i grupiranja seoskih objekata u kontinentalnoj Hrvatskoj uočljiv je od kraja 13. stoljeća. Istraživanja sela razvijenog srednjeg vijeka između Drave i Save pokazala su postojanje disperznih naselja tijekom 12. i 13. stoljeća. Ovakva se naselja razvijena na ranosrednjovjekovnoj tradiciji smatraju *Einzelhofsiedlung* tipom te su bila prisutna i u neposrednom okruženju na prostorima Mađarske, Srbije i Bosne.⁸⁴ Sa završetkom 13. stoljeća započelo je stvaranje kompaktnijih naselja s dosljednijim grupiranjem objekata često na jednom dijelu lokaliteta.⁸⁵ Objekti i strukture koji su evidentirani na kasnosrednjovjekovnim arheološkim nalazištima podrazumijevaju različite razvijenije tipove stambenih objekata, veći broj bunara, vatrišta, jaraka i drugih struktura te gospodarske i obrtničke objekte. Na hrvatskom području nema pravilnog oblika naselja kao što su to Pfaffenschlag u Moravskoj ili Sarvlay u Mađarskoj. Janeš i Hirschler Marić primjećuju kako je na ovom prostoru primjetan svojevrsni red u kasnijim naseljima osnivanim u 15. stoljeću koja uvjetno uspoređuju s mađarskim naseljem Nyarsapat (15. – 17- stoljeće).⁸⁶ U panonskom području s pretežno ravničarskim reljefom su prirodni uvjeti kao i drugdje odredili razmještaj naseobinskih objekata te su naselja često podizana na strateški povoljnim položajima povišenih greda ili brežuljaka u blizini izvora vode koji su bili zaštićeni od poplava te okruženi plodnim poljima i šumama, tj. gospodarski važnim čimbenicima. Ponekad bi pri odabiru mjesta za podizanje naselja prevladao gospodarski aspekt te su odabirana i poplavna područja poput Posavine.⁸⁷

Opisane karakteristike smještaja i rasporeda ruralnih naselja te vrste nepokretnih nalaza koji se pojavljuju uočljivi su na više površinom i količinom relevantnih lokaliteta u Hrvatskoj. Određene strukture bit će detaljnije opisane u idućim poglavljima dok se ovdje ističu karakteristični položaji naselja i grupiranje objekata. Nalazište Stari Perkovci-Sela iz 14. stoljeća smješteno je na blagoj nadmorskoj uzvisini 500 m od potoka Luganovice, a strukture su raspoređene na dva niska brežuljka nad poplavnom udolinom između njih. Na južnoj uzvisini pronađeno je najviše srednjovjekovnih objekata, a na sjevernoj nešto manje dok u udolini nisu bili zabilježeni arheološki nalazi. Iskopavanjem ovog naselja utvrđene su njegove jugozapadne i vjerojatno sjeverne granice, ali ukupna veličina naselja nije utvrđena.⁸⁸ U blizini ovog lokaliteta nalaze se Stari Perkovci-Debela šuma datirani od 13. do sredine 16. stoljeća.⁸⁹ Debela šuma je smještena na uzvišenoj gredi u blizini potoka Breznice. Sjeverni i zapadni dio grede obrasli su šumom, a istočni dio se blago spušta u plodnu ravnicu dok je južni dio otvoren sve

⁸⁴ Janeš, Hirschler Marić, „The transformations“, 391.

⁸⁵ Isto, 390.

⁸⁶ Isto, 391.

⁸⁷ Zdravko Živković, *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo* (Zagreb: Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2013), 24.

⁸⁸ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 343.

⁸⁹ Šiša Vivek, *Oblici*, 40.

do Save.⁹⁰ Objekti kasnosrednjovjekovnog lokaliteta Stružani-Vrtlovi-Kučište-Veliki Trstenik nalazili su se na nekoliko nižih lesnih greda.⁹¹ Josipovac-Selište zauzima ocjedit položaj na dijelu blagog uzvišenja koje je udaljeno 3,5 km od desne obale Drave, a između južnog i sjevernog dijela nalazi se prirodna depresija koja je u prošlosti vrlo moguće bila rukavac rijeke Kravice. Kasnosrednjovjekovni objekti su bili smješteni s obje strane rukavca te se prostiranje naselja definiralo tek na južnoj i dijelu zapadne strane.⁹² Ovdje raspored plitko ukopanih i nadzemnih struktura upućuje na mogućnost da je grupiranje oko prostora stvaralo ulicu u smjeru jugoistok-sjeverozapad koja se možda na svom krajnjem dijelu spajala s drugom širom i većom ulicom u smjeru sjever-jug.⁹³ Slično pozicioniranje naselja je bilo prisutno i u Mađarskoj gdje su se objekti grupirali na brežuljcima i gredama odvojenim udolinama poput lokaliteta Lébény-Karzás-domb i Lébény-Bille-domb smještenih na dva brda razdvojena sušnim potokom.⁹⁴ Uzvišeni položaj na gredi s većim i manjim depresijama i uzvišenjima zauzelo je i nalazište Petrijevci (Josipovac)-Verušed.⁹⁵ Ovdje je kasnosrednjovjekovnom naselju prethodilo naselje razvijenog srednjeg vijeka koje se opisuje kao raštrkano selo nejasne veličine. U drugoj polovici 15. stoljeća tu je nastalo kasnosrednjovjekovno naselje čiji su raznovrsni objekti bili u sjeverozapadnom dijelu gusto zbijeni dok su na istočnom i jugozapadnom dijelu bili rjeđi i pravilno raspoređeni.⁹⁶ Postoji mogućnost interpretacije prostora između ove dvije cjeline kao ulice.⁹⁷

Slika 1. Istraženi dio kasnosrednjovjekovnog naselja Verušed

Ista organizacija naselja gdje su objekti razmješteni oko pretpostavljene komunikacije, tj. ulice ili puta, zapažena je na lokalitetu Markovac Našički-Stara Branjevina datiranom od 15. do kasnog 16. stoljeća.⁹⁸

⁹⁰ Isto, 34.

⁹¹ Miklik Lozuk, *Stružani*, 6.

⁹² Šiša Vivek, *Oblici*, 98 – 99.

⁹³ Isto, 103.

⁹⁴ Miklós Takács, „Nucleated and/or dispersed settlements from the Árpáadian and Angevin Age in the West Hungarian region of Kisalföld“, *Ruralia III* (1999): 245.

⁹⁵ Šiša Vivek, *Oblici*, 162.

⁹⁶ Isto, 202.

⁹⁷ Isto, 203.

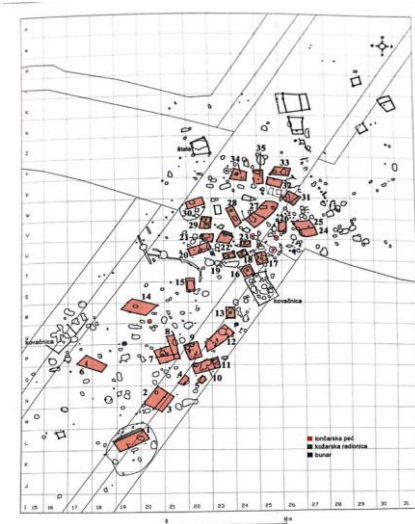
⁹⁸ Lujana Paraman, „Markovac Našički – Stara Branjevina“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 7/2010 (2011): 41.

Janeš i Hirschler Marić posebno naglašavaju važnost ovakve vrste naselja kao što su Josipovac-Selište, Josipovac-Verušed i Markovac Našički-Stara Branjevina. Ova naselja svojim izgledom upućuju na red i organiziranost, a uspostavljena su u kasnom srednjem vijeku te su preživjela osmansko osvajanje i Mohačku bitku 1526.⁹⁹

Slika 2. Rekonstrukcija kasnosrednjovjekovnog selišta Verušed

Beketinci-Bentež predstavljaju veće naselje koje je datirano od 13. do 16. stoljeća s dvije grupe objekata koji su podijeljeni na onu raniju sjevernu i kasniju južnu. U sjevernom dijelu se nalazilo 19 stambenih kuća (kuća 16 – 35) poredanih u tri koncentrične kružnice oko malog prostora koji se tumači kao trg, a u južnom je na širem prostoru bilo raspoređeno 15 stambenih objekata. Sjeverni i južni dio naselja su bili podijeljeni ogradama. Ovakav raspored podsjeća na oblik potkove jer je kružnica otvorena prema zapadu.¹⁰⁰ Zorko Marković upozorava na sličan raspored u naselju Mstenice u Moravskoj u 10. i prvoj polovici 11. stoljeća.¹⁰¹ Ovo nalazište se povezuje sa srednjovjekovnim trgovištem Kisujlak.¹⁰²

Slika 3. Skica kasnosrednjovjekovnog naselja u Beketincima

⁹⁹ Janeš, Hirschler Marić, „The transformations“, 391.

¹⁰⁰ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 201 – 202.

¹⁰¹ Isto, 202.

¹⁰² Isto, 190.

„UNUTARNJA“ SVAKODNEVICA

Ono što se u ovom radu naziva *unutarnjom svakodnevicom* započinje ulaskom u stambeni prostor koji predstavlja utjelovljenje čovjekove dvostruke potrebe za skloništem koje će mu pružiti fizičku zaštitu i za duhovnim uporištem u kojem će graditi svoju privatnost. Ljudi se u kući rađaju, odrastaju i umiru. Ona je ovojnica njihovog mikrosvijeta u kojem tradicije, obiteljske uspomene, čežnje, nova znanja i nadanja cirkuliraju i preobražavaju se sa svakim novim naraštajem. Razumijevanje prostora u kojem ljudi žive svoju svakodnevicu može se postići sagledavanjem dviju kategorija. Prva se odnosi na izgled, funkcionalnost i standard materijalne strukture, a druga na svijet rutine i običaja koji daje svrhovitost prvoj kategoriji te istovremeno ovisi o njoj i započinje prijelazom preko kućnog praga. Kuća kao najvažnija jedinica seoskog imanja i obitelj kao osnovna jedinica nekog društva skupa daju svakodnevicu stanovanja koju ću kao seosku i kasnosrednjovjekovnu pokušati opisati u ovom poglavlju.

RURALNA KUĆA

Osnovna jedinica unutarnje strukture srednjovjekovnog sela je bio posjed, a najvažniji objekt na seoskom imanju je bio objekt stambene namjene, tj. kuća s ili bez uređaja za zagrijavanje.¹⁰³ Ona je u fizičkom smislu odraz materijalne stvarnosti i kulturnog dosega ljudi koji u njoj žive te širih društvenih i gospodarskih postavki određene zajednice. O izgledu kasnosrednjovjekovnih stambenih objekata saznajemo prvenstveno arheološkim istraživanjima. Iako na temelju etnografskih i povijesnih proučavanja saznajemo kako su kućna zdanja izgledala prije par stotina godina, ovim znanostima teže se može doći do informacija o vremenu prije Marije Terezije i Josipa II. kada se naselja još nisu počela planski graditi i organizirati dok za doba prije turskih provala gotovo da i nema povijesnih ili etnografskih izvora.¹⁰⁴ Postoje rijetki izvori koji svjedoče o izgledu građanskih kuća poput opisa srednjovjekovne kuće Gradeca srednjeg i slabijeg standarda kojeg Tkalčić prenosi 1903., a kojeg Bedenko spominje pišući o Gradecu.¹⁰⁵ Premda se u opisu radi o građanskoj kući, uzmu li se u obzir činjenice da je skromnija gradnja najčešći tip u srednjovjekovnom Gradecu i da su siromašni građani uglavnom dolazili sa sela iz bliže okolice sa znanjima izgradnje lokalnih ruralnih tipova stambenog objekta,¹⁰⁶ uvjetno možemo govoriti o ruralnoj kući na datom području ili njezinim elementima na temelju pisanog izvora. Neki elementi u spomenutom opisu kuće poput trijema potvrđeni su i na

¹⁰³ Nekuda, „Das hoch“, 301; Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, 71.

¹⁰⁴ Živković, *Hrvatsko tradicijsko*, 84.

¹⁰⁵ „U kuće obično nije se ulazilo s ulice, već kroz ulična vrata i to najobičnije s dvorišta, pa se dolazilo najprije u nadkriveni hodnik, prozvan „trem“, a odavde u zajedničku sobu (stuba), gdje se radilo i blagovalo, a iz ove u pokrajnu sobicu određenu za ložnicu...“, vidi: Vladimir Bedenko, *Zagrebački Gradec: kuća i grad u srednjem vijeku* (Zagreb, Školska knjiga, 1989.), 67.

¹⁰⁶ Vladimir Bedenko, *Zagrebački Gradec: kuća i grad u srednjem vijeku* (Zagreb: Školska knjiga, 1989.), 67 – 68.

arheološki istraženim srednjovjekovnim selima. Arheologija je ipak u ovom smislu osnovni izvor podataka, a stambeni prostori predstavljaju uobičajene strukture evidentirane na arheološki istraženim lokalitetima ruralnih naselja.

Arheološka istraživanja ruralnih lokaliteta u Srednjoj Europi su dokumentirala široku preobrazbu ranosrednjovjekovne graditeljske tradicije od kraja 12. stoljeća do kraja srednjega vijeka.¹⁰⁷ Objekti stambene namjene su izmjenjivali svoj izgled, građevinski materijal, oblik i dimenzije ovisno o prirodnim uvjetima, potrebama i tehnološkim dosezima zajednice. Arheološka struka je na temelju istraživanja tlocrtnih dispozicija istraženih struktura u zemlji i razmještaju potpornja (kolaca i stupova) koji nose krovnu konstrukciju u odnosu na zidne potpornje uspostavila različite tipologije stambenih objekata. Dvije osnovne skupine ovih objekata su plitko ukopani objekti i nadzemni objekti.¹⁰⁸ Novi element plitko ukopanih kuća u razvijenom i kasnom srednjem vijeku je postupno povećavanje njihove dubine pri čemu su se razvili ulaz nalik jeziku (njem. *zungenartiger*) i stepenasti (njem. *stufengentiger*) ulaz kao dijelovi objekta.¹⁰⁹ Plitko ukopani objekti su često bili građeni bez sustava grijanja te su vjerojatno služili kao poljoprivredne ostave. Jednoprostorne kuće su u kasnom srednjem vijeku još uvijek bile prisutne iz ranijih vremena, ali su se od najkasnije 13. stoljeća javile nadzemne višeprostorne kuće koje su zatim postale dominantne.¹¹⁰ Česte su bile dvodijelne kuće koje su se sastojale od predvorja i sobe, a one potpuno razvijene su imale tri dijela.¹¹¹ Trodijelna ruralna kuća je u istočnoj Srednjoj Europi od svoje pojave u srednjem vijeku ostala najuobičajeniji tip tradicionalne seoske kuće do modernih vremena. Ova trodijelnost podrazumijeva tri zone koje su se mogle sastojati od više komponenata i imati različite funkcije stanovanja i skladištenja.¹¹² Tlocrt ovakve kuće se sastojao od sobe ili dnevnog prostora, središnjeg hodnika i komore ili spremišta. Najraniji dokazi ovog tipa se nalaze u Moravskoj, Češkoj, Austriji i Mađarskoj te potječu iz kasnog 13. i 14. stoljeća.¹¹³ Najvažniji dio trodijelne kuće je bila peć s otvorenim ognjištem ispred njenog otvora koja se nalazila u kutu sobe pored vrata prostorije.¹¹⁴ Upaljena vatra je imala istaknut značaj jer je na simboličkoj razini predstavljala obitelj i život. Ona općenito u različitim jezicima u prenesenom značenju znači obitelj jer se kućanstvo definiralo kao ognjište poput franc. *feu* ili tal. *fuoco* što je nastalo od lat. *focus*, tj. dom ili

¹⁰⁷Pavel Vařeka, „The formation of the three-compartment rural house in medieval Central Europe as a cultural synthesis of different building traditions“ U: *Buildings of Medieval Europe – Studies in Social and Landscape Contexts of Medieval Buildings*, ur: Duncan Berryman, Sarah Kerr (Oxford, Philadelphia: Oxbow books, 2018), 142.

¹⁰⁸ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 71.

¹⁰⁹ Matej Ruttkay, „Der ländliche Hausbau des 5. bis 15. Jh. im nördlichen Karpatenbecken (Slowakei)“, *Ruralia IV* (2003): 269.

¹¹⁰ Isto, 271.

¹¹¹ Nekuda, „Das hoch“, 303.

¹¹² Vařeka, „The formation“, 139.

¹¹³ Isto, 144.

¹¹⁴ Isto, 142.

ognjište. Vatra je bila središte unutarnjeg prostora kao izvor topline i svjetlosti te kao alat za pripremanje hrane.¹¹⁵ Nadalje, govoreći o skladišnim prostorima potrebno je ukazati da su oni imali podzemne dijelove, tj. podrume kojima se pristupalo ukopanim stubištem, a koji su bili obloženi drvenim ili kamenim materijalom. Pojava podruma u ruralnim naseljima općenito je u Srednjoj Europi datirana u 13. stoljeće.¹¹⁶ Ove strukture predstavljaju svojevrsnu zamjenu za ranosrednjovjekovne plitko ukopane kuće i skladišne objekte u sklopu promjena u načinu i potrebi skladištenja namirnica za trgovanje u kasnom srednjem vijeku.¹¹⁷ Podovi skladišta i hodnika su često bili prekriveni kamenom dok je stambeni prostor imao glineni pod. Također, brojni nalazi brava i ključeva s različitih lokaliteta upućuju na zaključavanje kuće, a posebno njezinog skladišnog dijela.¹¹⁸

Povezivanje gospodarskih i skladišnih prostora sa stambenima odvijalo se na nekoliko načina što je rezultiralo različitim tipovima dvorišta. Najjednostavniji tip je bilo jednokrilno dvorište gdje su gospodarski objekti bili povezani s kućom neposredno u uzdužnoj osi. Dvokrilni ili paralelni tip je podrazumijevao objekte s obje usporedne duže strane dvorišta. Ponekad su kuća i skladišni dijelovi bili povezani u dva kraka pod kutom od 90 stupnjeva te su činili tip u obliku kuke ili L oblik. Dvorišta su mogla biti i trokrilna ako je dvorište u obliku kuke imalo ugrađenu i treću stranu pri čemu je otvoreni dvorišni dio bio usmjeren prema seoskom trgu ili obratno prema vrtu. Ovakav primjer ustanovljen je jedino na lokalitetu Mstenice.¹¹⁹

Oblikovanje trodijelnog tipa kuće koja je karakteristična za kasnije vrijeme srednjovjekovlja predmet je znanstvene rasprave i postoje brojne hipoteze, a one se danas dijele u dvije skupine. Prva skupina naglašava difuzijski pristup prema kojem su se trodijelne kuće raširile na istočne dijelove srednje Europe s teritorija srednje i južne Njemačke ili pod utjecajem viših društvenih skupina iz aristokratskih krugova i urbaniziranih sredina. Druga skupina zastupa autohtonu teoriju prema kojoj je ovaj tip kuće nastao odvojeno u oba dijela srednje Europe pri čemu se na istoku postupno razvio iz ranosrednjovjekovne jednodijelne kuće. Prema ovom objašnjenju bi originalno odvojena skladišna prostorija bila spojena sa stambenim dijelom dodatkom središnjeg hodnika ili bi bila dodatak na postojeću dvodijelnu kuću koja se sastojala od stambenog dijela s hodnikom.¹²⁰ U zadnjih par desetljeća se razvio i novi koncept koji se odnosi na međusobno neovisno oblikovanje jednodijelnog i višedijelnog tipa kuća.¹²¹ Neke etnološke analogije upućuju u nekim slučajevima na točne

¹¹⁵ Raffaella Sarti, *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500. – 1800.)*, prijevod Ana Badurina (Zagreb: Ibis grafika, 2006), 111.

¹¹⁶ Vařeka, „The formation“, 142.

¹¹⁷ Isto, 149.

¹¹⁸ Isto, 145.

¹¹⁹ Nekuda, „Das hoch“, 303.

¹²⁰ Vařeka, „The formation“, 149.

¹²¹ Páloczi-Horvath, „Development of the late“, 308.

pretpostavke autohtone teorije.¹²² U ovom kontekstu ističe se konkretni primjer višeprostrorne kuće na slovačkom lokalitetu Pavl'any Krigov gdje je njezin nastanak objašnjen spajanjem dvaju prethodno odvojenih objekata. Između jednodostorne i dvodostorne građevine se izradio ograđujući zid čime se dobio četverodostorni raspored.¹²³ Pavel Vařeka nudi alternativno objašnjenje za nastanak višeprostrorne, tj. trodijelne kuće umjesto autohtone i difuzijske teorije. Može se zaključiti kako je koncept povezivanja stambenog i gospodarskog elementa pod istim krovom u zapadnoj Srednjoj Europi predstavljao kontinuitet dok je na istoku srednje Europe ovo bila novost. Također, model jednog dobro grijanog izoliranog malog dnevnog prostora je na istoku kontinuitet dok je na zapadu to diskontinuitet. Prema Vařekinom tumačenju je srednja Europa bila područje dodira i uzajamne posudbe pri čemu je određeni tip kuće na određenom području nastao kao rezultat kulturne razmjene u širem kontekstu procesa transformacije ruralnih naselja.¹²⁴

U Hrvatskoj se objekti stambene namjene od 13. stoljeća pa do kraja srednjega vijeka mogu na jednostavan način podijeliti na još uvijek prisutne plitko ukopane objekte i nove nadzemne objekte koji se javljaju u razvijenom, a svoj procvat doživljavaju u kasnom srednjem vijeku kao i na širem europskom prostoru. Neki od njih su jednodostorni, ali su višeprostrorne strukture prevladavajuće. Objekti su izduženo-ovalnih ili četvrtastih oblika pri čemu su se sastojali od više nepravilnih jama različitih dubina ukopa i ognjišta koji su skupa činili pravilnu cjelovitu strukturu. Ovakvi objekti su ponekad na nekim nalazištima slabo očuvani zbog čega se njihova interpretacija kao kuće u obliku slova L ostavlja tek kao mogućnost.¹²⁵ Kod nadzemnih objekata se mogu prepoznati i vanjski dodaci poput trijemova i nadstrešnica te se javljaju i podrumski prostori s ukopanim stepenicama kao ulazom. Povezivanje pojedinih oblika i elemenata stambenog prostora s manjim vremenskim odsječkom kasnoga srednjega vijeka na našem prostoru nije trenutno moguće jer je za to potrebno više istraženih i objavljenih naselja.¹²⁶

Pri izgradnji stambenih, ali i drugih objekata, seljaci su se primarno oslanjali na prirodni okoliš i klimu. Prostor kontinentalne Hrvatske je geografski i tradicijski predodređen za gradnju u drvu, a kao građevinski materijal u panonskim krajevima tradicijski se često koristila i glina ili ilovača uz miješanje s drugim biljnim materijalom za izvedbu stijenki kuća ili kao naboj radi svoje dostupnosti. Slama se rabila za izgradnju pokrova isto kao i trska ako se radilo o područjima uz rijeke ili močvare. Također, ilovača se koristila i za oblogu vanjskih drvenih kanatnih stijenki. Drvo je bilo osnovna sirovina u izradi

¹²² Vařeka, „The formation“, 149.

¹²³ Ruttkay, „Der ländliche“, 270.

¹²⁴ Vařeka, „The formation“, 151.

¹²⁵ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 80.

¹²⁶ Isto, 86.

građevinskih konstrukcija.¹²⁷ Kontinentalna klima s hladnim zimama u ovim krajevima je uvjetovala kompaktnije kuće sa strmim krovovima.¹²⁸ Uz prirodne čimbenike gradnju seoskih tradicijskih objekata uvjetovali su i različiti društveni čimbenici pri čemu su bile važne strukture obitelji koje su živjele u kućama i gospodarski čimbenici koji su bili povezani s ekonomijom sela o čemu će se više pisati kasnije u tekstu. Kako bi se bolje razumjelo dijelove površinom većih istraženih naselja, neki istraživači su izradili pojedinačne tipologije pronađenih objekata na određenom lokalitetu, a za razdoblje kasnoga srednjega vijeka ističu se obrade lokaliteta Stari Perkovci-Sela iz 14. stoljeća i Beketinci – Bentež iz 14. do 15./16. stoljeća u istočnoj Hrvatskoj. Dio objekata u ovim tipologijama je vezan uz gospodarske aktivnosti o čemu će se više pisati kasnije.

U naselju Stari Perkovci-Sela je definirano 20 cjelina koje su podijeljene u 5 osnovnih vrsta cjelina od kojih su neke služile u gospodarske svrhe, a neke su stambene. Tip 1 i 2 se odnose na plitko ukopane, tj. poluukopane objekte. Tip 1 su jednodostorni objekti koji predstavljaju jednostavne jame od kojih je jedna pretpostavljena kuhinja s evidentiranim ognjištem (cjelina 13), drugoj se pripisuje jedan bunar (cjelina 14), a treću se tumači kao mogući manji stambeni objekt (cjelina 20). Dužina objekata iznosi od 3,7 do 5,3 m, a širina od 2,35 do 3,5 m. Tip 2 su višeprostorni objekti (cjeline 6, 7, 11 i 16) sastavljeni od jedne ili više jama koje u blizini imaju rupe od stupova za držanje pokrova. Ovdje se ističe cjelina 7 koja je okružena rupama od stupova koje su predstavljale ogradu unutar koje se nalazio i bunar, a tlocrt cijelog objekta je imao oblik slova L.¹²⁹ Kod užeg dijela ovog objekta primijećeno je stepenište prema širem dijelu koji nije do kraja istražen jer je prelazio određenu granicu zaštitnog iskopa. Cjeline tipa 3 (cjeline 1, 3 i 18) podrazumijevaju višeprostorne nadzemne objekte s podrumom i okućnicom koji su ujedno i najsloženija vrsta nastambi u naselju. Obuhvaćali su nekoliko jama pri čemu bi ona dublja sa stepenicom bila podrum te tragove niza kolaca koji su služili kao nosači krovne

konstrukcije ili dio ograde kuće. Unutar objekata 3 i 18 su se nalazila ognjišta dok je ognjište kod objekta 1 pronađeno u njegovoj neposrednoj blizini. Tipu 4 pripada najviše cjelina s ovog nalazišta (cjeline 2, 5, 8, 10, 12, 15, 17) koje predstavljaju nadzemne objekte s ukopanim podrumom ravnog dna. Tipu 5 pripadaju ograđeni objekti koji su služili u gospodarske svrhe.¹³⁰

Slika 4. Tlocrt i rekonstrukcija kuće iz 14. st. s lokaliteta Stari Perkovci-Sela

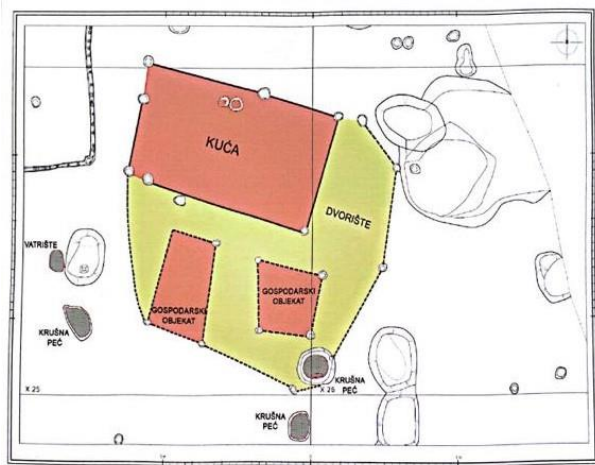
¹²⁷ Živković, *Hrvatsko tradicijsko*, 10.

¹²⁸ Isto, 11.

¹²⁹ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 344.

¹³⁰ Isto, 345.

Istraživači su 35 kuća pronađenih u kasnosrednjovjekovnom naselju Beketinci-Bentež podijelili u 4 tipa od kojih neki imaju podtipove. Tipovi 1-3 pripadaju nadzemnim objektima od kojih su tip 1 i 2 (a-c) jednodostorni te su ovisno o podtipu mogli imati ognjište i/ili jedan do dva podruma. Tip 3 (a-c) je obuhvaćao dvodostorne kuće od kojih je varijanta a dolazila s jednim ili dva podruma i ognjištem, varijanta b s drvenom podnicom i podrumom, a varijanta c je imala podrum i oblik slova L. Tip 4 (a-c) se odnosi na plitko ukopane, tj. poluukopane kuće koje su ovisno o podtipu mogle biti jednodostorne ili višedostorne s podrumom ili ognjištem te očuvanom drvenom podnicom. Ukupno je pronađeno 24 nadzemna objekta, a plitko ukopanih 11. Nadzemne kuće su bile dugačke do 10 m, a široke 4 ili 5 m bez obzira jesu li bile jednodostorne ili su imale više prostorija. Kuće su na sjevernom dijelu naselja bile raspoređene kao koncentrične kružnice oko trga, a na južnom dijelu naselja su bile raštrkane. Od svih tipova istaknut je tip 1 kojem pripada samo jedan nadzemni objekt, tj. kuća 35 koja je imala jednu prostoriju s podrumom, a osobita je radi gradnje na kanat. Ova kuća se na temelju načina gradnje, veličine i nalazima ručnih kamenih mlinova interpretira kao mlin.¹³¹ Zanimljiva je i kuća 1 kao jedini primjerak spomenutog 3b tipa s očuvanom drvenom podnicom koja je uz podrum imala na svojoj sjeverozapadnoj strani uzdužno postavljen uski trijem, a okolo kuće je imala ograđeno dvorište veličine 20 x 25 m. Unutar samog dvorišta se nalazilo nekoliko manjih jama, a ispred trijema na sjevernoj strani krušna peć dok je vatrište bilo na južnoj strani.¹³²

Slika 5. Tlocrt nadzemne jednodostorne kuće 32 s dvorištem i gospodarskim zgradama na lokalitetu Beketinci-Bentež

Osim ova dva lokaliteta koji su cjelovito objavljeni, primjeri različitih kuća evidentirani su na brojnim drugim nalazištima čije su objave djelomične ili preliminarne. Na lokalitetu Stružani-Vrtlovi ustanovljeni su nadzemni stambeni objekti iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka maksimalne veličine

¹³¹ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 204.

¹³² Isto, 212.

10x5 m s podrumima. Kuće su ovdje bile građene od drvenih stupova povezanih gredama s isprepletenim šibljem oblijepljenim blatom, a česte su bile pojave ograda oko kuća i trijemova.¹³³ Seoska zemljišta domaćinstava na području Mađarske prema pisanim izvorima su od 14. do 16. stoljeća bila razgraničena ogradama ili jarcima¹³⁴ dok se u Hrvatskoj kuće počinju ograđivati u vrijeme pojačane feudalizacije od 12. stoljeća što se dogodilo i na Stružanima.¹³⁵ Trijemovi su pak uobičajeni element tradicijskog graditeljstva panonskog prostora te imaju dvojaku ulogu. Primarna funkcija im se odnosi da pred vratima predstavljaju prostor zaštićen od prirodnih nepogoda, a sekundarna da ostvaruje suhu vezu između kućnih prostorija. Dvoprostorne kuće su obično imale trijem pred prostorijom s vatrom iako se iz njega moglo ući u obje prostorije. Troprostorne kuće panonskog podneblja su trijem imale ispred srednje prostorije s vatrom s tim da se s vremenom površina trijema počela proširivati.¹³⁶ Niti u jednoj kući u Stružanima nisu pronađeni ni podnica ni ognjišta.¹³⁷ Stambeni objekti su istraženi i na nalazištu Donji Miholjac-Đanovci gdje su pronađeni jednodostorni plitko ukopani objekti s ulazom, ognjištima, pećima, bunarima, razne jame te su pretpostavljeni nadzemni objekti izrađeni u *Blockbau* konstrukciji koji su korišteni u 15. stoljeću.¹³⁸ Ovakav tip pretpostavljene gradnje iskače od prevladavajuće *Pfostenbau* tehnike gradnje na našem prostoru.¹³⁹ Stambeni objekt evidentiran na lokalitetu Podravske Sesvete-Ruškova greda predstavljao je jednodostornu nadzemnu kuću koja je imala po tri para drvenih stupova za koje se pretpostavlja da su bili nosači krovne konstrukcije šatorastog oblika na dvije vode¹⁴⁰ koja se pojavljivala i na drugim lokalitetima kao npr. Stružanima¹⁴¹.

Kuće su osim svoje primarne uloge fizičkog skloništa služile i kao statusni simbol svojih vlasnika, a u hrvatskom kasnom srednjovjekovlju dokaz ovoga je stambena kuća na lokalitetu Buzadovec-Vojvodice. Na ovom nalazištu ustanovljena je veća koncentracija kasnosrednjovjekovnih nadzemnih objekata od kojih se ističe jedan objekt neuobičajen za nalazišta srednjovjekovnih sela. Riječ je o longitudinalnoj troprostornoj kući s očuvanim podrumom koji se protezao uzduž njene čitave površine. S obzirom na činjenicu da se većina podruma općenito rasprostire tek ispod jednog manjeg dijela kuće, istraživači su pretpostavili kako veličina ovog podruma upućuje na potrebu vlasnika za velikim prostorom za skladištenje. Južno od kuće se nalazila odvojena gospodarska zgrada te obor za stoku zapadno od nje. Oko stambenog objekta se nalazio određeni broj jama s većom koncentracijom na

¹³³ Lozuk, *Stružani*, 18.

¹³⁴ Holl, *Parádi*, 126.

¹³⁵ Lozuk, *Stružani*, 19.

¹³⁶ Živković, *Hrvatsko tradicijsko*, 55.

¹³⁷ Miklik Lozuk, *Stružani*, 60.

¹³⁸ Tatjana Tkalčec, „Prapovijesna, rimska i srednjovjekovna naselja na lokalitetu Donji Miholjac–Đanovci–zaštitna arheološka istraživanja u 2015. godini“ *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XII (2016): 54-55.

¹³⁹ Janeš, Hirschler Marić, 391.

¹⁴⁰ Rober Čimin, „Podravske Sesvete–Ruškova greda“ *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 11 (2015), 182.

¹⁴¹ Miklik Lozuk, *Stružani*, 60.

istočnom dijelu gdje su vjerojatno bile okupljene oko gospodarskih objekata. Pretpostavlja se da je ova kuća bila izgrađena u *Blockbau* tehnici jer uokolo objekta nisu pronađeni ostaci rupa za nosive stupove na osnovi kojih bi se mogla rekonstruirati konstrukcija kuće. Čitava veličina istraženog imanja iznosila je oko 50 m u pravcu sjeveroistok – jugozapad, a u poprečnom pravcu 60 m. S obzirom na oblik, veličinu i raspored objekata istraživači su ovdje zaključili kako je vjerojatno riječ o bogatijem domaćinstvu u kojem je živio nekakav istaknuti pojedinac, tj. seoski poglavar ili plemić, a ne pripadnik seoskog staleža.¹⁴² Jedan od primjera ovakvih pojedinaca nalazi se na vlastelinstvu pavlinskog samostana u Strezi gdje je vidljivo da je samostan u 15. stoljeću kontrolu nad kmetovima i poslovima obavljao preko posebnih službenika, a to su bili seoski knezovi (*villici*) i lugari.¹⁴³ Karakteristike i dimenzije troprostorne kuće na nalazištu Buzadovec odgovaraju onima koje su u istom periodu bile prisutne na širem prostoru istočne srednje Europe, tj. na lokalitetima Pfaffenschlag, Mstěnice, i Sarvaly gdje su kuće ipak imale uobičajene kamene temelje na kojima je počivala drvena *Blockbau* konstrukcija.¹⁴⁴

Slika 6. Ukop troprostorne kuće na lokalitetu Buzadovec-Vojvodice

Veći nadzemni objekt koji se također povezuje s pripadnicima višeg staleža na selu pronađen je na lokalitetu Burdelj.¹⁴⁵ Kuća se sastojala od dvije prostorije. Veća prostorija je predstavljala grijani

¹⁴² Tatjana Tkalčec, „Kasnosrednjovjekovno naselje Buzadovec-Vojvodice (AN3) na trasi autoceste A12 Sveta Helena – GP Gola“ *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX (2013): 79-80.

¹⁴³ Kolar-Dimitrijević, „Urbar“, 115.

¹⁴⁴ Tkalčec, „Kasnosrednjovjekovno naselje Buzadovec...“, 79; Nekuda, *Pfaffenschlag*; Nekuda, *Mstěnice*.; Holl, Páradi, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*.

¹⁴⁵ Marina Sečkar, „Arheološko nalazište Burdelj na trasi autoceste Zagreb – Sisak: stambeni objekt s peći iz 15. i 16. stoljeća“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 51 (2018): 183.

stambeni prostor u kojem se zadržavalo preko dana, kuhalo i spavalo dok je funkcija manje prostorije ostala nedefinirana.¹⁴⁶ Zapadna i istočna os objekta nisu paralelne već je prisutan zaokret prema sjeveru što je uzrok nejednakosti bočnih strana objekta pri čemu je sjeveroistočna bočna strana dugačka 7,5 m, a jugozapadna tek 4 m.¹⁴⁷ Uzrok ovoj pojavi se ne zna, ali se pretpostavlja da je zbog odnosa veće i manje prostorije, pri čemu izgleda kao da se manja prostorija uvlači u veću, njihov nastanak vremenski različit. Moguće da je manja prostorija bila dogradnja ili da je predstavljala prvobitni objekt na koji je nadograđena veća prostorija. Kuća na lokalitetu Burdelj izgrađena je u *Pfostenbau* tehnici, a pronađeni su ostaci kaljeve peći i djelomično očuvani dimnjak.¹⁴⁸ Može se pretpostaviti kako razvojni put kuće u Burdelju predstavlja dio dokaza o razvoju kasnosrednjovjekovne kuće koja u svojoj konačnici postane trodijelna. Ovakve primjere koji idu u prilog teoriji nastanka trodijelne kuće gdje je utvrđena dogradnja jednog objekta na drugi ili spajanje dvaju objekata koji su prethodno bilo samostalni može se pronaći i na lokalitetima izvan Hrvatske poput nalazišta Mstěnice u Moravskoj. Kuće 2 i 3 ovdje su važni nalazi prethodno jednodijelnih kuća koje su dogradnjom hodnika postale dvodijelne i trodijelne.¹⁴⁹

OBITELJ

Obitelj se kao osnovna jedinica nekog društva može definirati ovisno o vremenu, prostoru, staležu itd. Bez obzira na spomenute odrednice onoga što može definirati obitelj, ona je gotovo uvijek prvotni okvir egzistencije i pripadnosti pojedinca u kojem se on razvija od djetinjstva do smrti. Prema Herlihyjevom tumačenju obitelji, postojale su dvije stavke po kojima su se obitelji razlikovale i identificirale. Prva je predstavljala zajednički život pod jednim krovom što je značilo da članovi obiteljske zajednice rade i proizvode skupa, ali i sudjeluju zajedno u potrošnji dobara pa tako jedu istu hranu za istim stolom i sl. Druga stavka se odnosila na veze između pojedinaca koje se temelje na krvnom srodstvu ili braku. Barem je jedan od ova dva uvjeta trebao biti zadovoljen da bi se nekoga moglo smatrati članom obitelji.¹⁵⁰ Općenito u životu srednjovjekovnog čovjeka obitelj je bila mjesto socijalizacije određeno jasnim normama koje su bile odraz društvenog dogovora i tradicije te je ona imala određujuću ulogu u oblikovanju identiteta pojedinca. Pripadnost obitelji diktirala je način života,

¹⁴⁶ Sečkar, „Arheološko nalazište“, 172.

¹⁴⁷ Isto, 169.

¹⁴⁸ Isto, 171-172.

¹⁴⁹ Nekuda, „Das hoch“, 283 – 284.

¹⁵⁰ David Herlihy, *Women, Family and Society in Medieval Europe: Historical Essays, 1978. – 1991.* (Oxford, Berghahn Books, 1975), 135.

privatne i profesionalne obveze te položaj pojedinca s određenim mogućnostima i ograničenjima u širem društvu.¹⁵¹

Srednjovjekovna seoska obitelj svoju je specifičnost ostvarivala vezom s agrarnim aktivnostima i zemljom koje su predstavljale bit njezine egzistencije. Za razliku od drugih staleža čije su obitelji bile uglavnom zajednice potrošača, seoska obitelj predstavljala je zajednicu proizvođača i potrošača pri čemu su otac i majka organizirali održavanje seoskog kućanstva i određivali pravila privatnog svakodnevnog života za sve svoje članove.¹⁵² Nekada se mislilo da su kućanstva (*familia*)¹⁵³ seljaka velika i proširena (npr. tri generacije pod istim krovom), ali danas se smatra da se uglavnom radilo o jednostavnim nuklearnim obiteljima. Ova pojava se primjećuje na širem europskom prostoru kao npr. u Engleskoj gdje je prema jednom kmetskom popisu u Lincolnshireu u 13. st. prosječna kmetska obitelj bila veličine 4,68 osoba.¹⁵⁴ Primjeri na području današnje Mađarske upućuju na nešto veći broj. Neka istraživanja govore da je udio nuklearnih obitelji u srednjovjekovnim ruralnim zajednicama na prostoru današnje Mađarske iznosio oko 65%. U selu Alsónyék tako je živjelo 348 stanovnika raspoređenih u 44 domaćinstava što znači da je prosječno kućanstvo imali 7.9 članova. U selu Keresztúr 294 stanovnika su bila raspoređena u 46 domaćinstava.¹⁵⁵ Premda su česte bile nuklearne obitelji, na prostoru današnje Mađarske javljaju se i proširene obitelji pa tako u selu Alsónyék, gdje se za svaku kuću spominju i njeni članovi, postoji primjer udovice koja živi s 2 oženjena i 2 neoženjena sina. Jedan oženjeni sin je imao 6 djece, a drugi 3 što znači da ih je u kući sveukupno bilo 16 uključujući dvije žene.¹⁵⁶ Na području današnje sjeverne Hrvatske u kasnom srednjem vijeku općenito je teško govoriti o veličini obitelji radi nedostatka vrela koja bi to omogućila, ali postoje neki pokušaji analiza usmjereni na gradsko stanovništvo. Pri tome su najbliži seljaštvu donekle obrtnici i lokalni trgovci koji su egzistenciju također osiguravali vlastitim ručnim radom u urbanim sredinama, a kod kojih su isto najrašireniji bili jednostavni oblici obiteljskih zajednica.¹⁵⁷ Marija Karbić je u svojoj analizi oporuka na varaždinskom području zaključila kako je najviše osoba s jednim ili dva djeteta te je zaključila kako to odgovara općoj ugarskoj situaciji¹⁵⁸ pa se može nagađati kako su postojale sličnosti i kod stanovništva ruralnih sredina u današnjoj Mađarskoj i sjevernoj Hrvatskoj. Općenito je mali broj djece u obiteljima

¹⁵¹ Zdenka Janeković Römer, *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od 13. do 15. stoljeća* (Dubrovnik, Zagreb: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zavod za hrvatsku povijest FF u Zagrebu, 1994), 9.

¹⁵² Röesner, *Peasants*, 171.

¹⁵³ Općenito zajednica koja obuhvaća sve osobe koje su živjele u zajedno bez obzira na rodbinske veze; vidi: Ladić, Budeč, „Neki aspekti“, 214.

¹⁵⁴ Dyer, *Standards of living*, 134.

¹⁵⁵ Katalin G. Szende, „Families in Testaments. Some aspects of demography and inheritance customs in Late Medieval Hungarian Town“ *Otium* 3/1 – 2 (1995), 118.

¹⁵⁶ Kubiny, *König*, 266.

¹⁵⁷ Ladić, Budeč, „Neki aspekti“, 215.

¹⁵⁸ Marija Karbić, „Prilog poznavanju položaja djece u srednjovjekovnim gradskim naseljima u međurječju Save i Drave“ *Scrinia Slavonica* 3 (2003), 62.

srednjega vijeka bio posljedica njihove velike smrtnosti. O tome posredno svjedoče oporuke u kojima su se ponekad, kod ostavljanja imovine maloljetnim nasljednicima, davale upute kako postupiti ako osoba umre prije nego postane punoljetna,¹⁵⁹ što upućuje na to da se mogućnost smrti mlađih uzrasta opravdano uzimala u obzir. Također, pri tumačenju analiza oporuka treba imati na umu i činjenicu kako one ne spominju djecu koja su umrla prije svojih roditelja stoga nije jednostavno govoriti o broju djece u obitelji.¹⁶⁰ Na našem prostoru su seoske obitelji živjele na selištima, tj. naseljenim kmetskim posjedima gdje su mogle živjeti obitelji različite veličine. Veličina feudalne rente nije ovisila o ukupnom broju osoba u domaćinstvu već isključivo o domaćinstvu samom po sebi zbog čega sačuvani podaci ne pružaju podatke o broju ukućana već samo o domaćinstvima pa se teško može sa sigurnošću odrediti prosječnu veličinu seoskog kućanstva na području međurječja Drave i Save.¹⁶¹

Činjenica da su seoske obitelji bile usko vezane uz svoju djelatnost, što je podrazumijevalo osiguravanje sredstava za život vlastitim radom, određivala je i odnose u obitelji, tj. odnose između muškaraca i žena, odnose prema djeci itd. Odnosi među članovima obitelji mogu se općenito promatrati na temelju obiteljskog i nasljednog prava, tj. proučavanjem podataka koje nam daju normativni akti pri čemu je glavni izvor za opće ugarsko pravo pravni zbornik *Tripartitum* te zahvaljujući dokumentima nastalim u svakodnevnoj praksi poput sudskih spisa, oporuka, popisa itd. Kmetovi su kako je već spomenuto imali različita prava poput prava na nasljeđivanje što je usko povezano s njihovim odnosima unutar obitelji. Premda nisu bili vlasnici zemlje koju obrađuju, Margetić upućuje na to kako su oni imali određenu vrstu stvarnog pravnog zakupa. Prema *Tripartitu*, jedna od osnova kmetskog nasljednog prava je bila ta da je kmet svojim nasljednim dijelom mogao slobodno oporučno upravljati.¹⁶²

U kontekstu odnosa između muža i žene koji su bili kmetovi u međurječju, može se primijetiti postojanje određene ravnopravnosti u imovinskom položaju u obitelji i braku. Tako se prema *Tripartitu* žena u braku tretirala kao sustjecateljica stečenih dobara te joj je poslije smrti muža pripadala njezina polovica, ali ne kao nasljedstvo već kao suvlasništvo.¹⁶³ Također, muškarci su se na selu ženili ranije nego recimo stanovnici urbanih sredina ili plemstvo jer su imanje za obradu preuzimali uz pomoć žene dok su se oni u gradovima morali prvo novčano i imovinski osigurati da bi se mogli oženiti.¹⁶⁴ Određena ravnopravnost između muškaraca i žena posvjedočena je za različite staleže u gospodarskom smislu o

¹⁵⁹ Karbić, „Prilog poznavanju“, 63.

¹⁶⁰ Isto, 62.

¹⁶¹ Adamček, *Agrarni odnosi*, 58.

¹⁶² Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno*, 335.

¹⁶³ Isto, 335.

¹⁶⁴ Szende, „Families“, 120.

čemu postoji dosta primjera iz urbanih sredina.¹⁶⁵ Iako se radi o urbanim, a ne ruralnim sredinama, ti primjeri se često odnose na trgovce, ali i različite vrste obrtnika koji premda bitno različiti od kmetova, žive od rada svojih ruku poput seljaka što je jednako tako utjecalo na njihove međudnose pa se uvjetno mogu pretpostaviti neke sličnosti.¹⁶⁶ Brojni su primjeri žena koje su uz održavanje kućanstva pomagale svojim muževima u poslu, mijenjale ga za vrijeme bolesti ili nastavljale njegovu djelatnost nakon što je umro. Statut križevačkog ceha bravara i ostrugara iz 1510. tako npr. određuje da članovi ceha moraju udovici člana dodijeliti kalfu koji joj treba pomoći u poslu dokle god je udovica.¹⁶⁷ S obzirom na to da su kmetovi ipak odrađivali fizički znatno zahtjevnije poslove, zanimljiv je podatak kako su udovice na vlastelinstvu pavlinskog samostana u Strezi bile posve oslobođene radne tlake na selištu¹⁶⁸ što upućuje na to da su udane žene vjerojatno imale jednaku obvezu kao i muškarci, a udovice se moguće poštjednalo kako bi se brinule o kućanstvu s obzirom na to da su ostale same s ili bez djece.

Govoreći o odnosu prema djeci, prisutna je određena razlika između sinova i kćeri kod raspodjele ostavštine među njima. Tako su u nasljednim zemljišnim posjedima kmeta mogli naslijediti i sinovi i kćeri, ali udata kći koja je bila dolično opremljena, nije imala pravo na stečena dobra svog oca poslije njegove smrti već ih je nasljeđivao sin ili najbliži muški rođak. Isto tako, kmet koji se podijelio već s ocem, nije imao pravo na očevu ostavštinu.¹⁶⁹ Djeca su općenito u srednjovjekovnoj Slavoniji i Ugarskoj bila podređena očinskoj vlasti do punoljetnosti pri čemu se prema Tripartitu ona postizala s 24 godine kod muških i sa 16 godina kod ženskih osoba. Unutar maloljetnosti su se razlikovale nedorasle (*illegitima aetas*) od dorašlih osoba (*legitimae aetatis*) s navršениh 12 godina. Iločki statut pak razlikuje nekoliko starosnih kategorija djece; one stare do 8 godina, od 8 do 12 godina (*puer*), preko 12 godina (*adolescens*) i punoljetne (*homo prefectae etatis*) čija dob nije spomenuta. Nakon 8. godine dijete je moglo kazneno odgovarati za svoja nedjela.¹⁷⁰

Ponekad kmetovi nisu imali potomaka iz različitih razloga, a tada su prema Tripartitu oni mogli slobodno raspodijeliti svoje pokretnine dok je nasljedne nekretnine preuzimao vlastelin.¹⁷¹ Zapisi o raspodjeli ostavštine seljaka su u međurječju rijetki pa je tako od vrijednosti primjer općeg postupka s

¹⁶⁵ Marija Karbić, „Nije, naime, njezina duša drugačije nego kod muškarca. Položaj žene u gradskim naseljima međurječja Save i Drave u razvijenom i kasnom srednjem vijeku“, U: *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman (Zagreb: Institut Vlado Gotovac – Ženska infoteka, 2004), 59.

¹⁶⁶ Također treba napomenuti da iako se pravni sustav urbanih sredina razlikovao od onoga izvan gradskih naselja, izvangradski prostor je bio dio iste šire zajednice kao i onaj gradski, podvrgnut istoj vlasti te su postojale sličnosti; vidi: Karbić, „Prilog poznavanju“, 58.

¹⁶⁷ Karbić, „Nije, naime“, 60.

¹⁶⁸ Svaki korisnik selišta je morao davati tlaku za svoju hranu te je morao davati po dva težaka za svih 12 mjeseci. U vrijeme žetve ili košnje, tlaka bi bila veća pa bi se trebalo davati 4-5 težaka tjedno. Uz udovice, poštjedu od tlake su imali i osiromašeni kmetovi te siročad, vidi; Kolar-Dimitrijević, „Urbar“, 110 – 111.

¹⁶⁹ Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno*, 335.

¹⁷⁰ Isto, 295.

¹⁷¹ Isto, 335.

kmetskim nasljeđem kojeg spominje Margetić, zabilježen u Statutu zagrebačkog kaptola, u kojem kmet nije imao djece niti sastavljene oporuke, a iz kojeg je naglašen njegov zavisni položaj prema gospodaru. Pokretna dobra takvog kmeta su se dijelila na određeni dio za pokoj njegove duše, dva dijela su išla za udovicu i rođake te je ostatak išao Kaptolu. U slučaju da je kmet pak imao sastavljenu oporuku, ona je trebala sadržavati određenu novčanu korist za Kaptol, a u protivnom je kaptol imao pravo razmjerno smanjiti zapise. S druge strane, Kaptol je pod istim uvjetima nekretnine dodjeljivao drugom sposobnom kmetu.¹⁷² Zanimljivo je da su i u drugim pitanjima privatnog života kmetovi bili dužni isplatiti svog vlastelina poput slučaja ženidbe sina. Tako je na vlastelinstvu u Strezi kmet u spomenutom slučaju morao dati samostanu jedan ručnik i jednu dobru pogaču, ali je mogao platiti i novcem što je ujedno bio i jedini primjer mogućnosti ovakve zamjene darova u Strezi.¹⁷³

SEOSKA PREHRANA

Vrhunac „unutarnje“ svakodnevice i odnosa ljudi koji žive kao obitelj pod jednim krovom događa se u trenutku kada se svi zajedno pod tim istim krovom skupljaju oko „stola“ kako bi objedovali. Tada se materijalna i duhovna stvarnost izravno dodiruju te skupa klasno i kulturno određuju skupinu ljudi prema vrsti hrane, načinu njezine pripreme i konzumacije, vjerovanjima i normama koje određuju prihvatljiv odnos prema hrani, što je i koliko često dopušteno imati u tanjuru, ali i prema kvaliteti i složenosti izvedbe kuhinjskih i stolnih pomagala. Sasvim je jasno kako će se stolno posuđe nižih i viših slojeva pronađenih na različitim vrstama arheoloških lokaliteta bitno razlikovati prema fakturi, obliku i kvaliteti što će odražavati jasnu društvenu podjelu kao i pisani izvori kod kojih bi jedna pučka kuharica očekivano bila siromašnija od npr. popisa namirnica i začina u troškovnicima svjetovnih i crkvenih elita. Montanari ukazuje na to kako prehrambeni sustav ne proizlazi iz svoje povezanosti s prirodom već odražava kulturne procese dekonstrukcije i preoblikovanja plodova prirode koji predstavljaju ovladavanje nad njom. Čovjek u okviru svojih mogućnosti i znanja određenih prema ekonomskom i društvenom kriteriju bira što će jesti te kojim će kuharskim vještinama i tehnologijama svojim namirnicama dati novo ruho. Dakle, prema Montanarijevim riječima, hranu treba promatrati kao kulturni sustav izravno povezan s društvenom strukturom pri čemu hrana postaje elementarni faktor u oblikovanju i izražavanju individualnog, ali i grupnog identiteta¹⁷⁴ te tako predstavlja važnu temu u promatranju životne svakodnevice određene skupine. Distinkcija između hrane koja se blaguje i namirnica koje tek trebaju postati hrana u ovom kontekstu je važna jer je ona upravo radi pogleda na hranu kao kulturu, koja se stvara u kuhinji i zajednički konzumira pod jednim krovom, tematski svrstana

¹⁷² Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno*, 336.

¹⁷³ Kolar-Dimitrijević, „Urbar“, 112.

¹⁷⁴ Massimo Montanari, *Hrana kao kultura*, prijevod Ana Grbac et al. (Zagreb: Sandorf, 2001), 7.

u dio *unutarnje* svakodnevice u ovome radu premda je vrlo lako mogla biti predstavljena kao dio one *vanjske* s obzirom na to da je većina seoskog rada na otvorenom, tj. s vanjske strane kućnog praga, bila usmjerena na uzgoj biljaka i životinja koje će kuharskim tehnikama i konzumacijom postati hrana.

U kasnom srednjem vijeku Europe uzimanje hrane je među različitim društvenim grupama u pravilu bilo svedeno na dva osnovna dnevna jela.¹⁷⁵ Dva glavna obroka su se konzumirala oko podne i navečer. Međuobroci su s druge strane bili društveno uvjetovani predstavljajući dodatak za seljake i obrtnike koji su radili fizičke poslove na otvorenom ili u radionicama. Njihov prekononočni post tako bi obično bio prekinut ranojutarnjim doručkom jer im je dan započinjao rano i trajao dugo, a tijekom dana su također mogli imati užinu po potrebi.¹⁷⁶ Broj međuobroka ovisio je kao i mnogi drugi aspekti seoskog života o godišnjim dobima te su oni kao i dva glavna obroka bili topla jela.¹⁷⁷

Neke prehrabene prakse su bile povezane sa svijetom kršćanstva te su bile oblikovane prema crkvenim normama.¹⁷⁸ Općenito su se jela u kuharicama 15. stoljeća diljem Europe dijelila na mesna i posna. Ovakva podjela bila je odraz tjednog rasporeda ishrane tijekom godine usklađenog s crkvenim kalendarom. Crkveni post je u kršćanskoj Europi tijekom kasnoga srednjega vijeka bio posebna i nikada kasnije naglašenija pojava. Posni dani zauzimali su gotovo polovicu čitave godine odnoseći se na svaku srijedu, petak i subotu te posebna posna razdoblja. Suzdržavanje od određenih namirnica uključivalo je meso, jaja i mliječne proizvode. Seljaštvo je za vrijeme posnih dana jelo kao i većinu vremena biljnu hranu poput ostatka nižih slojeva dok je elita meso zamjenjivala ribom koja je većinom bila rijetka i skuplja od mesa.¹⁷⁹

Izmjene godišnjih doba su bile važan faktor u određivanju prehrane uključujući i uspjeh godišnjih uroda ovisno o sušnim ili plodnim godinama. Međutim godišnji ciklusi su se mogli u određenoj mjeri kontrolirati prilagođavanjem hrane dugotrajnom čuvanju radi kojeg je ona bila dostupna i izvan sezone.¹⁸⁰ Seljaci su se usmjerili na prevladavanje prirodnih ograničenja nastojeći uzgajati različite žitarice kako bi nadomjestili slabe prinose pa su se uz pšenicu i ječam uzgajali raž, zob, proso itd.¹⁸¹ Također, seljačka hrana je bila usmjerena na namirnice koje su se mogle duže čuvati kad bi se spremile na suho mjesto ispod ili iznad zemlje poput žitarica i povrća. Kada su u pitanju bile namirnice sklone propadanju onda su se primjenjivale različite metode konzerviranja poput sušenja za vrijeme sunčanih

¹⁷⁵ Kubiny, *König*, 285.

¹⁷⁶ Melitta W. Adamson, *Food in Medieval Times. Food through History* (Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 2004), 155.

¹⁷⁷ Eszter Kisban, „Razdoblja i prekretnice prehrabnenih navika u Europi – nacrt iz etnološke perspektive“ *Etnološka tribina* 15/8 (1985), 30.

¹⁷⁸ Montanari, *Hrana*, 95.

¹⁷⁹ Kisban, „Razdoblja“, 31.

¹⁸⁰ Montanari, *Hrana*, 95.

¹⁸¹ Isto, 22.

dana ili pomoću dima ovisno o klimatskim uvjetima. Korištenje soli za konzerviranje hrane je također bilo jedna od osnovnih metoda neovisno o klimi. Soljenje je omogućilo seoskim zajednicama da preživljavaju s obzirom na to da se nisu uvijek mogle osloniti na nepredvidljivost prirode i godišnjih doba te se može pretpostaviti kako je slani okus bio tipičan za prehranu seljaka i siromašnijih slojeva općenito dok su viši slojevi primjenjivali i druge načine očuvanja hrane koji su uključivali konzerviranje u npr. medu i šećeru.¹⁸²

Prehrana srednjovjekovnog seljaštva je općenito bila jednolična, njezina potrošnja se bez obzira na ekonomska previranja rijetko mijenjala te je, uz određene varijacije, u pravilu bila vezana uz tradiciju.¹⁸³ Međutim, primjer srednjovjekovne Ugarske ukazuje na iznimno dobre resurse za uzgoj biljaka i životinja, uključujući bavljenje ribolovom, što implicira kako su sve razine društva mogle imati više ili manje dobru i raznoliku prehranu. Također, suvremeni izvori jedva da spominju nestašice hrane na ovom području za razliku od drugih dijelova Europe, a zapisi o velikim gladima su se javljali samo u vrijeme ekstremnih uvjeta (npr. provala Mongola).¹⁸⁴ Tijekom razvijenog srednjeg vijeka došlo je do odlučujuće promjene u povijesti seljačke prehrane jer je za razliku od prethodnih razdoblja proizvodnja žitarica zauzela prevladavajuće mjesto koje je do tada zauzimalo stočarstvo. Stalni porast europskog stanovništva uzrokovao je veću potražnju za žitaricama, ali i za poljoprivrednim zemljištima potrebnim za njihovu proizvodnju što će u konačnici utjecati i na sam proces proizvodnje, način rada i ekonomiju.¹⁸⁵

Žitarice su u različitim oblicima (kruh, kaša, juha, pivo) predstavljale osnovni dio prehrane tijekom srednjeg vijeka.¹⁸⁶ Na području Ugarsko-hrvatskog kraljevstva žitarice su bile dominantna vrsta biljaka o čemu nam govore različiti povijesni izvori, ali i arheološka istraživanja u čijim okvirima se provode arheobotaničke analize koje predstavljaju važan izvor podataka kada je riječ o prehrani i poljoprivredi. Žitarice su bile jedan od osnovnih tipova redovite naturalne rente u srednjovjekovnoj Slavoniji i šire kao dio desetinske daće (desetina žitarica), selišnih daća koje su nosile naziv prema vrsti žitarice (selišna pšenica, selišna zob) te kao dio „darova“ (časti, *munera*) koji su bili dio prigodnih podavanja prehrambenih proizvoda.¹⁸⁷ Iako možda popisi poreza i slični dokumenti više govore o proizvodnji i gospodarstvu, oni su bitni i kada su u pitanju plodovi kmetskog rada označeni kao naturalna renta jer govore o prisutnosti, učestalosti i količini određene vrste namirnica koja je bila

¹⁸² Montanari, *Hrana*, 23/24.

¹⁸³ Röesner, *Peasants*, 102.

¹⁸⁴ József Laszlovszky, „Agriculture in Medieval Hungary“, u: *The Economy of Medieval Hungary*, ur. J. Laszlovszky, Balázs Nagy, Péter Szabo, András Vadas (Leiden, Boston: Brill, 2018.), 87.

¹⁸⁵ Röesner, *Peasants*, 102.

¹⁸⁶ Reed i dr., „Food and agriculture in Slavonia, Croatia, during the Late Middle Ages: the archaeobotanical evidence“ *Vegetation History and Archaeobotany* 31 (2022): 348.

¹⁸⁷ Adamček, *Agrarni odnosi*, 98.

prisutna u svakodnevnom životu i koja je osim za isplatu vlastelinu korištena i za vlastite potrebe u različitim razmjerima. Pšenica, proso, zob i raž su žitarice koje se najčešće pojavljuju kao dio prirodne dace na vlastelinstvima srednjovjekovne Slavonije 15. stoljeća.¹⁸⁸ Također, arheobotanička analiza ostataka na lokalitetu Torčec-Gradić u današnjoj Podravini potvrdila je prisutnost kultiviranih biljaka u uzorcima iz kasnog srednjeg vijeka (15. stoljeće) od kojih su potvrđene dvije vrste žitarica – ječam (*Hordeum vulgare*) i pravi pir (*Triticum spelta*).¹⁸⁹ Nadalje, rezultati arheobotaničke analize uzoraka s 10 srednjovjekovnih nalazišta¹⁹⁰ iz današnje Slavonije pokazuju kako su žitarice bile dominantna vrsta biljaka podvrgnutih analizi što također odgovara suvremenim nalazištima u Mađarskoj.¹⁹¹ U kontekstu razvijenog i kasnog srednjeg vijeka oko 90% testiranih uzoraka su bile žitarice. Najviše je bilo pšenice (*Triticum aestivum/durum*) koja je predstavljala 63% od svih žitarica, a slijedio ju je proso (*Panicum miliaceum*) s udjelom od 29%.¹⁹² Općenito je poznato da su proso u srednjovjekovnoj Europi konzumirali seljaci i siromasi u obliku jušne hrane ili kaše dok su ga kuharice društvenih elita rijetko spominjale.¹⁹³ Važno je naglasiti da spomenuti brojevi označavaju isključivo koliko je čega očuvano na lokalitetima i što se uzgajalo, kako za osobnu upotrebu tako i za feudalne gospodare, te ne znače nužno da je potrošnja pšenice među seljačkom populacijom bila veća od potrošnje prosa¹⁹⁴ što se dobro vidi na primjeru potrošnje različite vrste kruha u povijesnim izvorima među društvenim grupama. Nadalje, manje od 2% zauzimali su raž (*Secale cereale*) i dvozrni pir (*Triticum dicoccum*), a u vrlo malim količinama utvrđeni su ječam, pravi pir, zob (*Avena sativa*) itd.¹⁹⁵ Usporedbom arheobotaničkih podataka za sva srednjovjekovna nalazišta u današnjoj sjevernoj Hrvatskoj s podacima s istovremenih nalazišta u današnjoj Mađarskoj također je utvrđeno kako su pšenica, proso i raž bili prisutni na otprilike 60% ispitanih lokaliteta pri čemu je pšenica bila iznimno visoko zastupljena.¹⁹⁶

¹⁸⁸ Adamček, *Agrarni odnosi*, 101.

¹⁸⁹ Renata Šoštarić, „Arheobotanička analiza uzoraka s lokaliteta Torčec-Gradić“ *Podravina* 3/6 (2004): 109.

¹⁹⁰ Lokaliteti koji su podvrgnuti arheobotaničkoj analizi u spominjanom radu su Donji Miholjac-Đanovci, Đakovo-Franjevac, Tomašanci-Palača, Pajtenica-Velike Livade, Ivandvor-Šuma Gaj, Ivanovci Gorjanski-Palanka, Jurjevac-Stara Vodenica, Rašaška, Bijela Stijena i Sv. Ivan Trnava. Vidi: Reed et al., „Food and agriculture in Slavonia, Croatia, during the Late Middle Ages: the archaeobotanical evidence“ *Vegetation History and Archaeobotany* 31 (2022).

¹⁹¹ Reed et al., „Food“, 357.

¹⁹² Isto, 350.

¹⁹³ Adamson, *Food*, 5.

¹⁹⁴ Općenito je potrebno spomenuti da arheološki dokazi na području današnje sjeverne Hrvatske upozoravaju na moguće pojednostavljivanje situacije jer je ponekad teško odrediti dokaze socijalnog statusa u istraživanim naseljima kada se govori o prehrani radi limitiranih arheobotaničkih nalaza. Nedovoljno arheobotaničkih ostataka na lokalitetima utvrda rezerviranih za život viših slojeva onemogućava zaključak o mogućoj bitnoj razlici između njih i nalazišta ruralnih naselja. Vidi: Reed i dr. „Food and agriculture in Slavonia, Croatia, during the Late Middle Ages: the archaeobotanical evidence“ *Vegetation History and Archaeobotany* 31 (2022): 355.

¹⁹⁵ Reed i dr., „Food“, 350.

¹⁹⁶ Isto, 353.

Određeni udio u prehrani seljaka zauzimale su i druge biljke uz žitarice poput različitog voća, povrća i mahunarki. S obzirom na to da je naturalna renta na našem prostoru bila uglavnom izražena u obliku žitarica, mesa i različitih životinjskih proizvoda, arheobotanika je ovdje od velike važnosti kao izvor podataka o prisutnosti i potrošnji određenih namirnica. U ovom kontekstu iznimka je grožđe koje se neizravno često spominje u obliku vinogradskih posjeda u različitim vrstama ugovora i u obliku vina kao dio naturalnih podavanja. Jedan od oblika redovite naturalne daće u srednjovjekovnoj Slavoniji je bila gornica, tj. daća u vinu (*ius montanum*) uz koju su se ponekad vezale i druge rente kao što su gornički kopuni (*capones montanistici*) i dodatna daća u vinu „herg“. Vino se također pobiralo i u drugom poreznom obliku kao desetinska daća.¹⁹⁷ Općenito su ostaci voća na mađarskim i hrvatskim lokalitetima relativno niski radi slabe očuvanosti s tim da su vinova loza, maline i kupine (*Rubus*) iznimke s prisutnošću na oko 40% hrvatskih lokaliteta.¹⁹⁸ Arheobotaničkom analizom na lokalitetu Torčec-Gradić u uzorcima iz 15. stoljeća uz već spomenute žitarice potvrđeno je postojanje vinove loza (*Vitis vinifera*) i breskve (*Prunus persica*).¹⁹⁹ Kada je riječ o povrću i mahunarkama, njihovi ostaci na arheološkim nalazištima su također relativno rijetki radi slabe očuvanosti. Na lokalitetima u današnjoj Slavoniji u kasnosrednjovjekovnim uzorcima utvrđeno je tek nekoliko vrsta od kojih su najčešći leća (*Lens*) i grašak (*Pisum*) te manje količine divlje mrkve (*Daucus carota*), češnjaka (*Allium sativum*) i dr.²⁰⁰ Češnjak je općenito smatran hranom seoske populacije koja si nije mogla priuštiti skupocjene začine pa je onda uz sol koristila češnjak i slične biljke kako bi hrani dali bolji okus.²⁰¹ Pravna knjiga Budima iz 15. stoljeća svjedoči kako se u trgovištima prodavalo zeleno povrće te grašak, grah, leća, ječam, proso, pir, sušeni češnjak, svježi i kiseli kupus i brojne druge namirnice što nam govori o velikom broju različite biljne prehrane koja je bila dostupna i seoskim i gradskim sredinama.²⁰² Povrće i mahunarke su s dominantnim žitaricama bili karakteristika pučke i seoske kuhinje te su predstavljali osnovne sastojke u pripremi hrane koja je prvenstveno služila da se ljudi koliko toliko nahrane i izbjegnu glad.²⁰³

Govoreći o potrošnji mesa među seoskom populacijom u kasnom srednjem vijeku u literaturi prevladava mišljenje o njegovoj niskoj potrošnji. Važnost mesa u usporedbi s biljnom prehranom među seoskom populacijom je počela opadati već u razvijenom srednjem vijeku s nastavkom na kasnije razdoblje koje je bilo obilježeno jednostavnim jelima biljnog podrijetla.²⁰⁴ Kada se govori o seoskoj potrošnji mesa ona se opisuje kao vrlo ekonomična. Seljaci bi preferirali kuhano meso za razliku od

¹⁹⁷ Adamček, *Agrarni odnosi*, 98.

¹⁹⁸ Reed i dr., „Food“, 356.

¹⁹⁹ Šoštarić, „Arheobotanička analiza“, 109.

²⁰⁰ Reed i dr., „Food“, 357.

²⁰¹ Adamson, *Food*, 67.

²⁰² Reed i dr., „Food“, 357.

²⁰³ Montanari, *Hrana*, 47.

²⁰⁴ Roesner, *Peasants*, 102.

pečenog koje je bilo rezervirano za više društvene slojeve, a jeli bi iznutrice i druge manje kvalitetne životinjske ostatke. Svinje su bile vrlo isplative jer su se mogli konzumirati njihovi različiti dijelovi,²⁰⁵ a piletina, kunići i sl. nisu bili dio tipične seoske prehrane te su uglavnom bili namijenjeni feudalnim gospodarima. Jaja su kao životinjski proizvod isto korištena među seoskom populacijom iako su i ona bila namijenjena vlasteli.²⁰⁶ Ovo je u skladu s nalazima s arheološki istraženih kasnosrednjovjekovnih sela gdje su ostaci svinja često bili najzastupljeniji među ukupnim brojem pronađenih životinjskih ostataka dok su kokoši ili zečevi bili rijetki kao što je to slučaj na lokalitetima poput Mekiš-Zgruti²⁰⁷ ili Beketinci-Bentež.²⁰⁸ Na ovom tragu zanimljivi su životinjski ostaci s 5 lokaliteta ruralnog karaktera koji su bili dio usporedne studije životinjskih ostataka na određenim lokalitetima utvrda i sela u srednjovjekovnoj Slavoniji. Ovdje su 4 od 5 lokaliteta imala najveću zastupljenost ostataka svinja.²⁰⁹ Uz očekivano visok postotak svinje, javlja se i visoka zastupljenost divljači. Istraživači su veliku prisutnost divljači, koja ponekad nadilazi prosječnu zastupljenost na nalazištima utvrda, objasnili mogućom prisutnošću krivolova ili možda posebnim statusom seljaštva u odnosu na svoje vlastelinske gospodare. Koji god razlog ovome bio, uzgoj i potrošnja određenih vrsta svakako su odraz posebnih karakteristika krajolika pri čemu upravo krajolik međurječja Drave i Save bogat šumama pogoduje uzgoju i potrošnji svinja.²¹⁰

U kontekstu prehrambene potrošnje žitarica u različitim oblicima svakako se ističe kruh čija je proširenost bila jedna od značajnijih promjena u prehrambenim praksama tog vremena. U prethodnim razdobljima kruh je bio dio svojevrsnog luksuza, ali je početkom 14. stoljeća došlo do preobrazbe u poljoprivredi pogotovo na područjima plodnih ravnica gdje su prirodni uvjeti i nove tehnologije omogućavali povećani uzgoj krušnih žitarica. Tako je kasnosrednjovjekovno seljaštvo sada uz građanstvo i plemstvo sve češće izrađivalo i konzumiralo kruh.²¹¹ Kruh je kao i brojne druge namirnice u seoskom životu osim za osobne potrebe služio kao sredstvo plaćanja naturalne rente. Na području današnje sjeverne Hrvatske kruh se davao vlastelinu kao dio tzv. darova ili časti koji su određivani obično prema veličini selišta iako su ponekad sva domaćinstva morala plaćati u jednakom iznosu.²¹² Tako su kmetovi na vlastelinstvu u Strezi na određene datume uglavnom vezane uz crkvene blagdane bili obvezni tri puta godišnje plaćati časti. Za Božić su uz jednu svinjsku lopaticu (ako podložnik ima

²⁰⁵ Roesner, *Peasants*, 97.

²⁰⁶ Sarti, *Živjeti u kući*, 215.

²⁰⁷ Čimin, „Prilog o poznavanju...“, 283.

²⁰⁸ Tajana Trbojević-Vukičević, „Arheozoološka analiza kasnosrednjovjekovnog naselja“, u: *Beketinci-Bentež. Naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka* (Zagreb: Institut za arheologiju, 2013)., 368.

²⁰⁹ To su lokaliteti: Beketinci-Bentež, Kobilic 1, Mekiš-Zgruti, Stari Perkovci-Sela, Torčec-Rudičevo; vidi: Tatjana Tkalčec, Tajana Trbojević-Vukičević, „Archaeological evidence of dietary habits of small castle inhabitants in the medieval Slavonia“, *Castrum Bene 16, Castrum and Economy* (Popovača, 2021): 145/6.

²¹⁰ Isto, 146/147.

²¹¹ Kisban, „Razdoblja“, 30.

²¹² Adamček, *Agrarni odnosi*, 98.

svinju) i jedan kopun morali dati tri kvalitetna kruha „bez mane“, za Uskrs također tri kruha uz jaja ili sir, za Veliku Gospu isto tri kruha uz jedno pile. Postojale su i druge prilike koje su bile rezervirane za plaćanje časti, a kruh je redovito bio dio podavanih proizvoda.²¹³ Znakovita je svakako potreba podavanja „kruha bez mane“ kada je riječ o plaćanju časti za Božić u Strezi koji je bio namijenjen vlastelinu. Niži slojevi su inače za vlastite potrebe pripremali grublji kruh manje kvalitete najčešće od raži.²¹⁴ Raženi kruh je bio jeftiniji i tamniji, a za ovakav tip kruha korišteni su ponekad zob i ječam te čak osušeni grah i grašak za one najsiromašnije. S druge strane, određeni načini pripreme ili vrste kruha poput pšeničnog kruha kao često najskupljeg bili su namijenjeni višim slojeva.²¹⁵ Primjer ovoga može se pronaći u računima rashoda vlastelinstva Steničnjak²¹⁶ prema kojima su se gospodar i njegovi najvažniji pomoćnici, *domini servitores*, hranili isključivo pšeničnom vrstom kruha. Niže zaduženi službenici, tj. vratari i konjanici, *portari et agasones*, jeli su kruh s 25% prosa i 75% pšenice, a obični radnici i sluge jeli su kruh bez pšenice napravljen od 25% raži i 75% prosa.²¹⁷ O seoskoj prehrani također svjedoče nalazi karbonizirane hrane na ruralnim nalazištima. Na lokalitetima današnje Slavonije podvrgnutim već spomenutoj arheobotaničkoj analizi utvrđeni su amorfnost ostaci koji pod mikroskopom više izgledaju kao voćno meso nego kruh iako su potrebne daljnje analize kako bi se ovo moglo potvrditi. U mađarskim primjerima se pak javljaju različiti tipovi hrane od žitarica uključujući kruh, kašu u grumenu i ostatke tijesta od kojih su neki pronađeni unutar lonaca u kojima su identificirani pšenica, proso, raž itd.²¹⁸ Zanimljivi su i nalazi različitih pomagala kojima se moglo koristiti u procesu izrade kruha poput alatki s lokaliteta Stari Perkovci-Sela koje su interpretirane kao dio pekarske opreme za odvajanje tijesta od drvenog korita u kojem se mijesilo.²¹⁹

Tehnologija pripreme hrane i način njezine obrade bili su odraz društvenog statusa poput odabira vrste hrane koja se svakodnevno konzumirala. Osnovni način pripreme hrane podrazumijevao je korištenje otvorenog ognjišta. Upravo su otvorena ognjišta većini nižih slojeva uz sredstvo pripreme hrane bila i izvor svjetlosti i topline unutar kuće.²²⁰ Na našim prostorima vatrišta i ognjišta su standardni dio nalaza na arheološkim lokalitetima, a neka od njih su služila pripremi hrane. Jedan od brojnih primjera je lokalitet Stari Perkovci-Sela na kojem su od 65 pronađenih vatrišta različitih oblika neka bila dio jama koje su označene kao moguće kuhinje, a pronađena su i 3 ognjišta (kružno,

²¹³ Kolar-Dimitrijević, „Urbar“, 112.

²¹⁴ Adamson, *Food*, 3.

²¹⁵ Reed i dr., „Food“, 355.

²¹⁶ Iako vlastelinstvo Steničnjak izlazi iz geografskog okvira ovog rada fokusiranog na međurječje Save i Drave s neposrednom okolicom, čini mi se prikladnim navoditi ga kao primjer radi iznimne blizine i kulturne povezanosti te prisutnosti istog sustava zavisnog kmetstva kao i na promatranom prostoru međurječja, tj. današnje sjeverne Hrvatske.

²¹⁷ Adamček, *Agrarni odnosi*, 279 – 280.

²¹⁸ Reed i dr., „Food“, 355.

²¹⁹ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 354 – 355.

²²⁰ Adamson, *Food*, 55.

pravokutno i ovalno). Dva ognjišta su pripadala cjelini 15 (nadzemni objekt s podrumom), a jedno je bilo u blizini cjeline 15 bez mogućnosti točnog definiranja njegovog objekta. Istraživači su u objavi ovog lokaliteta definirali vatrište kao mjesto na kojem se loži vatra bez građevinskih dodataka dok je ognjište definirano kao posebno mjesto u kući gdje se ložila otvorena vatra radi zagrijavanja prostora i kuhanja.²²¹ Keramičko kuhinjsko posuđe kao npr. lonci bili su standardna pomagala za pripremu hrane nad ognjištem u kući. U njima se seoska hrana uglavnom kuhala i pirjala jer su to ekonomski bili najprihvatljiviji načini oblikovanja obroka. Ovi postupci su zahtijevali tek bazični pribor za pripremu, a sve vrijednosti hrane, uključujući njezine sokove, bile su pri spomenutim procesima očuvane i koncentrirane u vodi što čini razumljivom činjenicu da su seoska jela uglavnom oblikovana kao kaše, juhe i variva.²²² U kuhinji su se koristile i samostojeće peći koje su služile za pripremu hrane, tj. pečenje kruha, kuhanje, sušenje biljaka i mesa (pušnice) čemu posebno svjedoče arheološki nalazi krušnih peći na srednjovjekovnim selima obično ostavljajući svoj trag u obliku kružno zapečenog lijepa. Ložišta ovih krušnih peći su uglavnom bila kružna i natkrivena kupolastom glinenom konstrukcijom. Peći su bile smještene izvan kuće i služile su u pravilu jednoj seoskoj obitelji²²³ iako su postojale i one komunalne koje su korištene za potrebe čitavog sela pri čemu je važno razlikovati njih i one peći koje su služile većim naseljima s više izvora topline i funkcijom koja je usmjerena prema specijaliziranim djelatnostima, a ne privatnom učinku. Na prostoru između Drave i Save glinene peći interpretirane kao one za pripremu hrane ili kao krušne ustanovljene su na nekoliko lokaliteta često u blizini stambenih objekata.²²⁴ Na lokalitetu Podravske Sesvete-Ruškova greda istražene su dvije krušne jame interpretirane kao ostaci kupolastih krušnih peći.²²⁵ Iako su postojali određeni problemi pri njihovom tumačenju radi nemogućnosti dokumentiranja svih ostataka peći *in situ* zbog njihove dislociranosti i lošije očuvanosti, istraživačima su vrlo indikativni bili nalazi ulomaka jednog manjeg srednjovjekovnog lonca u jednom objektu i veći broj ulomaka kasnosrednjovjekovne keramike u drugom objektu.²²⁶ Zanimljivo je kako se kod nekih primjera arheološkim metodama može utvrditi način na koji su peći građene ili obnavljane zahvaljujući slojevima koji su sadržavali nanose zapečene gline i poslaganih keramičkih ulomaka što upućuje na to da je zbog dužeg korištenja došlo do urušavanja te potrebe za obnovom.²²⁷ Na lokalitetu Buzadovec-Vojvodice pronađena je peć SJ 350 koja se istaknula kao poseban

²²¹ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 343, 345.

²²² Adamson, *Food*, 55.

²²³ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 87.

²²⁴ Isto, 89.

²²⁵ Riječ je o lokalitetu na kojem su tijekom 2014. otkriveni ostaci naselja kasnog brončanog doba te razvijenoga i kasnoga srednjega vijeka pri čemu je najupečatljiviji nalaz nadzemne jednodostorne kuće iz 14. i 15. st., vidi: Robert Čimin, „Prilog o poznavanju prehrambenih navika u kasnom srednjem vijeku“ u: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ur. T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, S. Krznar, J. Belaj. (Zagreb: Institut za arheologiju, 2017), 279/280.

²²⁶ Čimin, „Prilog o poznavanju“, 284 – 285.

²²⁷ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 89.

nalaz jer su se kod nje mogle raspoznati faze gradnje i popravaka. Njezina zapuna se sastojala od deset slojeva zapečene gline, gara i poslaganih ulomaka keramičkog posuđa koje je ovdje bilo u sekundarnoj upotrebi radi bolje toplinske izolacije podnice peći.²²⁸ Kućanstva su ponekad kao zamjenu za peći koristila zatvorene zvonolike posude prekrivene ugljenom na otvorenom ognjištu.²²⁹ Ovakve vrste posuda se zovu peke i poznate su od prapovijesti te predstavljaju uobičajen tip posuđa rasprostranjen na balkanskom i mediteranskom području u kojem su se pripremali kruh, meso i riba.²³⁰ U današnjoj sjevernoj Hrvatskoj ustanovljen je manji broj srednjovjekovnih peka na arheološki istraženim srednjovjekovnim selima.²³¹ Samo jedan od primjera je nalazište Mekiš-Zgruti²³² kod Podravske Sesveta gdje je pronađeno nekoliko desetaka ulomaka peki te ih je većina potjecala iz objekata koji su datirani u 14. i 15. stoljeće pri čemu autor objave naglašava kako broj objekata s fragmentima peke, u usporedbi s drugim istraženim kasnosrednjovjekovnim naseljima današnje sjeverne Hrvatske, ukazuje na veću prisutnost peke kao sredstva za pripremu hrane tijekom kasnog srednjeg vijeka.²³³

Slika 7. Peć SJ 350 u 4. fazi istraživanja

Slika 8. Peć SJ 350 u zadnjoj fazi istraživanja s utisnutim slojem keramičkih ulomaka

²²⁸ Tkalčec, „Kasnosrednjovjekovno naselje Buzadovec“, 83.

²²⁹ Adamson, *Food*, 57.

²³⁰ Čimin, „Prilog o poznavanju“, 280.

²³¹ Iz dostupnih publikacija na području današnje sjeverne Hrvatske poznato je relativno malo nalaza peka radi tek nedavnog početka razvoja arheologije sela u Hrvatskoj i nedostatka većeg broja objavljenih istraživanja te se ne može govoriti o općem udjelu korištenja peke u pripremi hrane među srednjovjekovnom populacijom., vidi: Robert Čimin, „Prilog poznavanju prehrambenih navika u kasnom srednjem vijeku“ u: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ur. T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, S. Krznar, J. Belaj. (Zagreb: Institut za arheologiju, 2017), 281.

²³² Lokalitet na kojem je prilikom istraživanja 2013. godine prepoznato 65 arheoloških tvorevina iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, vidi: Robert Čimin, „Prilog o poznavanju prehrambenih navika u kasnom srednjem vijeku“ u: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ur. T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, S. Krznar, J. Belaj. (Zagreb: Institut za arheologiju, 2017), 279.

²³³ Čimin, „Prilog o poznavanju“, 282 – 283.

Prostorije u kojima je seljaštvo živjelo i pripremalo hranu tijekom kasnoga srednjega vijeka su često bile zadimljene i crne zbog korištenja otvora u stropu za odvod dima. Arheološka istraživanja su na području istočne Srednje Europe utvrdila kako se u ovom razdoblju na nalazištima sela javljaju dva rješenja protiv zadimljenosti životnih prostorija. Prva se odnosila na korištenje dimnjaka te je u ovom kontekstu na našem prostoru značajan nalaz ostatka dimnjaka u ranije kući u Burdelju. Dimnjak je bio izrađen od gline u oker boji, širine otvora 10,8 cm – 13,5 cm. Drugo rješenje se odnosilo na postavljanje peći u zidu i loženje izvana s dvorišne strane što je potvrđeno kod kasnosrednjovjekovnih kuća na lokalitetu Szentkirály u Mađarskoj. Na lokalitetu Burdelj je također pronađena peć, ali autorica objave M.Sečkar pretpostavlja kako je ona grijana iz prostorije u kojoj se nalazila upravo zbog prisutnosti dimnjaka te nedostatka dokaza o vanjskom ložištu ili drugoj prostoriji iz koje se ložilo. Nadalje, Sečkar upućuje na to kako pronađena peć vjerojatno nije služila samo grijanju već i pripremi hrane na što bi upućivali nalazi životinjskih kostiju u zapuni SJ158 u kojoj su nađeni i spomenuti ostaci dimnjaka.²³⁴

Odabir, uzgoj i priprema hrane koraci su kojima se dolazilo do krajnjeg cilja – objedovanja. U kasnom srednjem vijeku konzumiranje hrane se na području jugoistočne Europe odvijalo za niskim stolovima kod većine društva uključujući i više staleže za razliku od ostatka Europe gdje se pred kraj srednjega vijeka objedovanje za visokim stolovima počelo širiti i među seljaštvom. Hrana se uglavnom konzumirala prstima, ali i žlicom čija je pojava bila češća kod seljačkog sloja s obzirom na to da je kod njih prehrana kašama i juhama bila više zastupljena.²³⁵ Žlice koje su koristili seljaci su bile drvene za razliku od rijetkih primjeraka načinjenih od plemenitih metala (npr. srebro) koje je koristila društvena elita.²³⁶ Montanari je temu hrane i objedovanja, pored drugih stvari o kojima je pisao, svrstao u ambijent osobnoga i intimnoga označivši ju kao sredstvo identifikacije (vrsta hrane, način pripreme i konzumiranja) pri čemu „stol predstavlja metaforu života“ koja podrazumijeva pripadanje određenoj grupi, ali i strukturu odnosa unutar te grupe.²³⁷ Upravo tim načinom hrana na selu postaje veza između ljudi koji je zajedno konzumiraju (obitelj) pod jednim krovom (kuća) i vanjskih poslova na polju, pašnjacima, u vrtu i radionicama koji će biti razmotreni u idućem poglavlju.

„VANJSKA“ SVAKODNEVICA

Život srednjovjekovnog seljaka koji se odvijao izvan privatnosti doma te činio njegovu *vanjsku svakodnevicu* bio je izravno povezan s općom definicijom njegovog društvenog statusa i gospodarskim

²³⁴ Sečkar, „Arheološko nalazište“, 177-178.

²³⁵ Kisaban, „Razdoblja“, 31.

²³⁶ Adamson, *Food*, 159.

²³⁷ Montanari, *Hrana*, 115.

postavkama. Seljaci su bili glavni proizvođači hrane, poljoprivrednici, stočari, radnici te ponekad vlastelinski pomoćnici kako je već i ranije opisano u tekstu. Svojim radom osiguravali su sebi i ostatku društva osnovne potrebe za prehrambenim namirnicama te tako omogućavali dijelove dinamike *unutarnje svakodnevice*. Njihov ukupni životni standard je uvelike bio oblikovan prirodnim elementima i krajolikom u kojem su živjeli i radili te je seoska populacija kao ona čije su ruke svakodnevno dodirivale zemlju obradom i ubiranjem njezinih plodova djelovala posrednički između prirode i srednjovjekovnog društva.

Vanjska svakodnevica ostala je zabilježena u pisanim izvorima koji govore o gospodarskim odnosima, poljoprivredi i uzgoju životinja, ali i kao dio materijalne kulture. Važan dio ruralnih naselja koji se redovito evidentira arheološkim iskopavanjima su raznovrsni objekti gospodarske namjene koji su bili dio materijalne stvarnosti ekonomske seljačke svakodnevice. U nepokretne nalaze ove vrste možemo ubrojiti razne skladišne prostore, ostave, žitne jame, gospodarske zgrade, prostore za čuvanje životinja, bunare itd.²³⁸ Gospodarske strukture su unutar jednog gospodarstva mogle biti povezane sa stambenim dijelom na različite načine te tvoriti nekoliko tipova srednjovjekovnog seoskog dvorišta karakterističnih za srednju Europu koji su objašnjeni ranije u tekstu, ali ovdje je potrebno tek podsjetiti kako su gospodarske zgrade mogle biti pričvršćene izravno na kuću ili su mogle biti postavljene po drugim dijelovima seoskog dvorišta.²³⁹ U ovom poglavlju će biti pregledani dijelovi svakodnevice koja se odvijala uglavnom na otvorenom i kojom se seljaštvo ostvarivalo kao zasebni stalež u okviru srednjovjekovnog društva i ekonomije.

POLJOPRIVREDA

Već ranije spomenuti gospodarski razvitak i modernizacija koji su utjecali na svakodnevni život seljaka srednjega vijeka bili su izravno povezani s dostignućima u poljoprivrednim tehnikama i načinu uzgoja. Proces unaprijeđenja koji je započeo tijekom razvijenoga srednjega vijeka svoj vrhunac je na prostoru Ugarsko-hrvatskog kraljevstva doživio na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće. Stupanj napretka može se mjeriti čak s onim zapadnoeuropskim uzevši u obzir činjenicu da se u ovom razdoblju Zapad borio s posljedicama Crne smrti dok je situacija u srednjovjekovnoj Ugarskoj i srednjoj Europi bila uglavnom povoljna te je ekonomski i kulturni jaz između dvije strane bio značajno smanjen.²⁴⁰

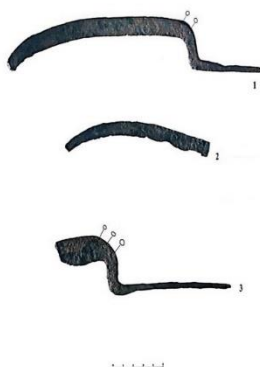
Poljoprivreda je u ovom razdoblju bila preoblikovana i izrazito unaprijeđena pod utjecajem onoga što historiografija naziva prvom agrarnom revolucijom koja je podrazumijevala korištenje novih

²³⁸ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 93.

²³⁹ Nekuda, „Das hoch“, 284.

²⁴⁰ Engel, *The realm*, 267.

tehnika i alatki u obradi zemlje.²⁴¹ Jedna u nizu inovacija je bila nova vrsta kotrljajućeg asimetričnog pluga kojeg je moglo vući 8 do 10 volova.²⁴² Prijašnji kukasti simetrični plug je imao mogućnost lomiti i mrviti tlo, ali nije mogao preokretati zemlju jer je imao malenu plužnu dasku. Nova vrsta pluga je imala veću plužnu dasku koja je izvrtala zemlju i tako stvarala duboke brazde što je olakšavalo obradu čak i tvrdih tipova zemlje.²⁴³ Još neki od alata koje su seljaci koristili u poljoprivrednom radu su bili srp i kosa od kojih su neki dokumentirani i na arheološkim lokalitetima poput srpova pronađenih među alatom u podrumima kuća u Beketincima. Pronađeni srpovi su datirani od druge polovice 13. do 15. stoljeća.²⁴⁴ Srp se koristio za žetvu, a kosa se do razvijenog srednjeg vijeka primjenjivala samo za održavanje pašnjaka i kosidbu, ali se od 14. stoljeća primjenjivala i za žetvu.²⁴⁵ Određeni poljoprivredni alat svoj trag je ostavio i u pisanim izvorima pa se tako u dokumentu iz 1438. u kojem se opisuje provala u selo Gračani spominju seljacima otete lopate, sjekire i plugovi (*ligones, secures, ferra aratri*).²⁴⁶ Nezaobilazan element sveopćeg napretka Europe u razvijenom srednjem vijeku je uvođenje i tropoljnog sustava s tri glavne prednosti u usporedbi s prijašnjim metodama. Prinos žita mogao se ovim sustavom povećati do 50% ako se pravilno primjenjivao, seoski rad u obliku oranja, sjetve i žetve je ujednačenije bio raspoređen tijekom cijele godine što je povećavalo efikasnost te se glavno polje namijenjeno za zimske usjeve moglo uzgajati i gnojiti intenzivnije što je djelovalo na očuvanje kvalitete

tla i prevenciju njegovog preranog iscrpljivanja.²⁴⁷ Na prostoru srednjovjekovne Ugarske ipak je još uvijek dominantan oblik bio dvopoljni sustav otvorenog polja premda se njegova tropoljna varijanta primjenjivala u nekim predjelima zemlje. Ona se temeljila na godišnjoj rotaciji polja u kojoj bi se jedno sijalo u proljeće, a drugo u jesen te bi treće bilo ostavljeno neobrađeno.²⁴⁸ Ovakav način uzgoja bio je značajan jer je između ostalog smanjio opasnost od gladi s obzirom na to da su seljaci mogli kompenzirati loše zimske žetve s dobrim ljetnim.²⁴⁹

Slika 9. Nalaz poljoprivrednog alata (srpovi) na lokalitetu Beketinci-Bentež

²⁴¹ Roesner, *Peasants*, 107.

²⁴² Engel, *The realm*, 272.

²⁴³ Roesner, *Peasants*, 108.

²⁴⁴ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 308.

²⁴⁵ Roesner, *Peasants*, 114 – 115.

²⁴⁶ MCZ sv.2, dok. 116, 147.

²⁴⁷ Roesner, *Peasants*, 119 – 120.

²⁴⁸ Engel, *The realm*, 272.

²⁴⁹ Roesner, *Peasants*, 120.

Novo poljoprivredne tehnike, način obrade zemlje i sustav otvorenog polja u kasnom srednjem vijeku doveo je do oblikovanja polja na duge trake, a zemlja oko sela je uključivala gospodarski posjed s oranicama, livadama, pašnjacima i šumama koje su bile temelj funkcioniranja života na selu te su često korištene zajednički.²⁵⁰ Seoska poljoprivreda temeljila se na sustavu individualnih seljačkih zemljišnih posjeda i sela posjedovanog od zemljovlasnika. Obrada individualne zemlje, koja je bila godišnje redistribuirana ili stečena nasljedstvom, bila je dio odgovornosti pojedinog seljaka dok su poljoprivredni rad sela organiziran određenim sustavom polja (otvoreni, dvopoljni ili tropoljni) i korištenje okolnih livada i šuma bili dio dogovora cijele seoske zajednice.²⁵¹

Positivna razvojna kretanja poljoprivrede i gospodarstva u razvijenom i kasnom srednjem vijeku popraćena su i specijalizacijom u poljoprivrednoj proizvodnji što je znatno utjecalo na oblikovanje uvjeta uključivanja sve većeg broja seljaka u robno-novčane odnose zahvaljujući proizvedenim viškovima i porastu trgovišta u srednjovjekovnoj Ugarskoj uključujući područje današnje sjeverne Hrvatske.²⁵² Od druge polovice 15. stoljeća do sredine 16. stoljeća na ovom prostoru je došlo do specijalizacije određenih privrednih grana poput vinogradarstva i proizvodnje vina.²⁵³ Općenito su uvjeti u Karpatskom bazenu bili izrazito pogodni za uzgoj vinove loze te je većina sela ovdje imala svoje vinograde.²⁵⁴ Vinogradarstvo je bilo složena poljoprivredna kultura koja je zahtijevala mnogo rada, znanja i resursa. Proces proizvodnje vina je zahtijevao oko 30 vrsta radnji koje su morale biti usklađene s prirodnim godišnjim razvojem vinove loze i vinifikacijom grožđa. Prvo bi se trebalo odabrati pogodno mjesto za podizanje vinograda nakon čega je uslijedilo prekopavanje zemljišta u dubinu do lakta ili koljena kako bi se sadnice mogle dovoljno duboko položiti u zemlju. Potom bi uslijedio niz radnji koji je trebao osigurati uspješan uzgoj poput postavljanje kolja, uklanjanje korova, zgrtavanje i odgrtanje čokota itd. Posao oko već zasađenih vinograda je bio nešto lakši. Zapisi o radu u vinogradima ostali su sačuvani u nekim pisanim izvorima poput statuta Zagrebačkog kaptola iz prve polovice 14. stoljeća gdje se opisuje radna renta kmetova na vlastelinskoj zemlji. Posao u vinogradima je uključivao obrezivanje, prvo okopavanje, namještanje kolaca, drugo okopavanje te čišćenje i vezivanje loze po tri puta.²⁵⁵ Svaka radna akcija se morala odrađivati po 2 dana te su kmetovi bili obvezni odvesti bačvu vina u Zagreb i izraditi i namjestiti 200 kolaca u vlastelinskom vinogradu. Kad se svi radni dani zbroje ispada da su seljaci u vlastelinskom vinogradu radili 24 – 26 dana godišnje.²⁵⁶ U srednjovjekovnoj Slavoniji su daće u vinu kao dio redovite naturalne rente imale vrlo važnu ulogu, što je i spomenuto već u poglavlju o

²⁵⁰ Laszlovszky, „Agriculutre“, 105.

²⁵¹ Isto, 104.

²⁵² Karbić: „Društvo: Seljaštvo“, 59.

²⁵³ Adamček, *Agrarni odnosi*, 191.

²⁵⁴ Laszlovszky, „Agriculture“, 86.

²⁵⁵ Hrvoje Petrić, „Srednjovjekovno vinogradarstvo Podravine i Prigorja“ *Podravski zbornik 19/20 (1993)*: 54.

²⁵⁶ Adamček, *Agrarni odnosi*, 91.

prehrani, s obzirom na to da je vinogradarstvo bilo vrlo razvijeno. Ova daća se obično određivala prema veličini vinograda i broju radnika. Daća u vinu ili gornica se nazivala i zemljarinom (*terragium*) jer je shvaćana kao plaćanje za zemljište na kojem se nalazi vinograd. Javljala se i pod drugim nazivima kao što su porez na gorice (*tributum montis*), gornička daća (*montales*), gorščina, daća „suho vedro“ itd.²⁵⁷ Vino se podavalo i kao dio procentualne naturalne daće, tj. kao desetina vina.²⁵⁸ U srednjovjekovnoj Slavoniji vinogradarstvo je bilo iznimno razvijeno na više područja pri čemu se ističe Hrvatsko zagorje gdje su gotovo svi seljaci držali vinograde i proizvodili velike količine vina. Također treba istaknuti i područja Samoborskog gorja i Križevačke županije. U ovim vinogradskim krajevima vrijednost proizvodnje vina nerijetko je bila veća od vrijednosti proizvodnje žitarica. Snažniji razvitak ove grane označio je početak njezine specijalizacije jer su se razvila područja u kojima je vino postalo glavnim seljačkim proizvodom iako treba naglasiti kako se nije radilo o potpunoj specijalizaciji poljoprivredne proizvodnje. Ona se u spomenutim krajevima ocrtavala u obliku vina kao većinskog dijela u proizvodnji velikog broja seljaka.²⁵⁹ Vinogradarstvo je bilo vrlo značajno na području južne Ugarske uključujući područja današnje Slavonije, Baranje i Srijema, a strana i domaća literatura posebno ističu važnost i iznimnu kvalitetu srijemskog vina.²⁶⁰ U različitim primjerima srijemsko vino se opisuje kao posebno kvalitetno kao onda kada ga je Marcije Galeott (1427. – 1497.), bibliotekar kralja Matije Korvina (1458. – 1490.), opisao kao „tako ugodno da bi isto, ili slično njemu na cijeloj zemlji bilo teško naći“.²⁶¹ Premda nema preciznih podataka o srednjovjekovnom vinogradarstvu na istoku današnje Hrvatske, česti spomeni vinograda i vina upućuju na njegovu veliku važnost.²⁶² Iločki statut iz 1525. dosta pažnje usmjerava različitim aspektima proizvodnje vina, kao npr. odredbama koje rješavaju pitanja odnosa pri obrađivanju vinograda, poslova i boravka u vinogradu, štete u vinogradu, krađe te kopanja odvodnih kanala i podruma, čime ukazuje na njezinu raširenost na području Iloka i njegove ruralne okolice.²⁶³ Dio Statuta koji se odnosi na reguliranje susjednih odnosa na području ruralne okolice grada spominje poljoprivredno zemljište kao nekretninu gotovo samo u obliku vinograda (*vinea*).²⁶⁴ Neke od odredbi vezane uz vinograde bile su 6. glava 2. knjige naslovljena „Odvlačenje zemlje iz susjednog vinograda u

²⁵⁷ Adamček, *Agrarni odnosi*, 110.

²⁵⁸ Isto, 98.

²⁵⁹ Isto, 206.

²⁶⁰ Stanko Andrić, „*Vinum toto septentrione laudatissimum: srijemsko vino u srednjem vijeku*“ U: *Vino i vinogradarstvo u povijesti Slavonije, Srijema i Baranje*, ur. Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Erdut: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Erdutski vinogradi d.o.o., 2020.), 95 – 114.; Laszlovszky, „*Agriculture*“, 85.

²⁶¹ Mato Batorović, „*Vinogradarstvo srednjovjekovnog Iloka*“ U: *Iločki statut 1525. godine i iločko srednjovjekovlje*, ur. Tomislav Raukar (Zagreb, Osijek: HAZU – Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2002.), 236 – 237.

²⁶² Isto, 236.

²⁶³ Isto, 240.

²⁶⁴ Attila Čokolić, „*Susjedni i komunalni odnosi prema Iločkom statutu iz godine 1525.*“ U: *Iločki statut 1525. godine i iločko srednjovjekovlje*, ur. Tomislav Raukar (Zagreb, Osijek: HAZU – Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2002.), 41.

svoj vinograd“ te 7. glava 2. knjige koja je govorila o toku vode kišnice koja je upravljena iz vinograda jednog susjeda prema vinogradu drugog susjeda.²⁶⁵ Također, 5. glava 2. knjige Iločkog statuta naslovljena kao „Kazna za povredu granice nekog posjeda“, govorila je o vinogradu: „Ako bi tko od susjeda kamene međaše vinograda bilo kako izvrnuo ili ih na drugo mjesto stavio da poveća svoj vinograd, tada određeni prisežnici, barem dvojica, treba da ih idu pogledati; nakon uvida krivac (muška ili ženska osoba) treba da se tim samim osudi da plati sucu tri marke, a jednako i oštećenomu tri marke, a samu među, maknutu sa svoga mjesta, da povrati u prijašnje stanje“.²⁶⁶ Nedostatak povijesnih izvora za područje srednjovjekovne Požeške županije također onemogućuje preciznije analize, ali prisutnost i raširenost vinograda, koji su posvjedočeni u različitim vrstama pisanih vrela, posredno upućuju na relevantnost ove gospodarske grane. Razni kupoprodajni ugovori, darovnice i oporuke s prostora srednjovjekovne Požeške županije svjedoče o njihovoj kupnji, prodaji, ostavljanju u nasljedstvo, darivanju itd.²⁶⁷

U prethodnom poglavlju o prehrani biljke i poglavito žitarice su opisane kao osnovna vrsta namirnica seoske, ali i opće prehrane što implicira razmjere potreba njihovog uzgoja ako se uzme u obzir rastuća populacija razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka. Neke od uzgajanih žitarica bile su pšenica, proso, raž, zob, ječam itd. Već spomenuti arheobotanički rezultati s 10 arheološki istraženih kasnosrednjovjekovnih sela u današnjoj Slavoniji, fokusirani na razdoblje od 12. do 16. stoljeća, upućuju na dominaciju žitarica i to ponajviše pšenice, prosa i raži.²⁶⁸ Arheološki i povijesni izvori se općenito slažu o prevladavajućim ulogama pšenice i raži u srednjovjekovnoj Ugarskoj te općenito u Europi uz prisutnost regionalnih razlika i posebnosti.²⁶⁹ Na tragu regionalnih iznimki potrebno je spomenuti rezultate Adamčekove analize podataka za prostor srednjovjekovne Slavonije. Iako se izneseni podaci odnose na cijelo 16. stoljeće, a ne isključivo na period koji se najčešće promatra kao kraj srednjega vijeka, zanimljivo je uočiti kako je ovdje dominantna kultura seljačke proizvodnje bila proso. Raširenost prosa objašnjava se njegovom prilagodljivosti i niskoj razini uzgojne zahtjevnosti. Mogao se sijati na suhom i pjeskovitom tlu te je imao kratak period vegetacije od 60 do 130 dana. Razlikovale su se dvije vrste prosa, ona koja se sijala u jesen (*milium autumnale*) te ona koja se sijala u ljeto (*milium vernale*). Pšenica i raž su se također puno uzgajale u 16. stoljeću s tim da je pšenica smatrana najvrjednijom te su je kmetovi rijetko koristili u vlastitoj prehrani.²⁷⁰ Neki smatraju da je

²⁶⁵ Čokolić, „Susjedni i komunalni“, 44.

²⁶⁶ Isto, 42 – 43.

²⁶⁷ Marija Karbić, „Vinogradarstvo u srednjovjekovnoj Požeškoj županiji. Vrela i njihovo svjedočanstvo“ U: *Vino i vinogradarstvo u povijesti Slavonije, Srijema i Baranje*, ur. Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Erdut: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Erdutski vinogradi d.o.o., 2020.), 115.

²⁶⁸ Reed i dr., „Food“, 347 – 348.

²⁶⁹ Isto, 354.

²⁷⁰ Adamček, *Agrarni odnosi*, 279 – 280.

pšenica zahtijevala veću količinu uloženog rada i gnojiva te bolji sustav odvodnje u usporedbi s drugim kulturama pa velika prisutnost pšenice sugerira intenzivnije poljoprivredne metode i organizaciju, tj. organiziranije društvo.²⁷¹ Na primjeru kmetova u Strezi mogu se pratiti neka od njihovih zaduženja kada su poslovi oko usjeva i na obrađivanoj zemlji bili u pitanju. Tako je svaki kmet morao za svoje selište davati po dva težaka tijekom cijele godine, a za vrijeme žetve ili košnje, kada je obujam posla bio veći, bilo je potrebno 4 do 5 težaka. Osim davanja težaka, svako selište je moralo imati 3 jutra izoranih oranica i to jedno jutro u proljeće, jedno između Male Gospe i berbe te se treće jutro trebalo izorati u jesen kada su težaci sijali i pšenicu koju im je davao samostan. Posebno puno posla je bilo za vrijeme žetve kada su kmetovi urod morali spremati u samostanska skladišta te su tada obično i spavali u polju sve dok posao ne bi bio obavljen.²⁷² Nadzor nad radnicima u polju je vršio seoski knez, a zanimljivo je kako su seljaci tijekom teškog rada u polju ponekad svoj umor ili nezadovoljstvo znali iskazivati psovka i neprimjerenim riječima zbog čega je na vlastelinstvu u Strezi propisana kazna za psovanje tijekom rada u iznosu od 1 marke, tj. 60 denara. Ovo je za seljake bila ogromna svota, a u slučaju da nisu mogli platiti kaznu, stavljali bi ih u kladu što je bilo loše za njihovo zdravlje.²⁷³ Poljoprivredni rad je uz obradu tla i uzgoj žitarica bio vezan i za uzgoj drugih biljaka poput povrća u vrtu koji je bio važan dodatak seoskom imanju. Vrt se nalazio u blizini kuće namijenjen privatnoj upotrebi seoske obitelji te je bio ograđen jer su se tu uzgajale biljke koje su bile osjetljive i koje je trebalo zaštititi od životinja. U njemu se uzgajalo uglavnom povrće i bilje potrebno za veći dio seoske prehrane.²⁷⁴

Osim obrade tla i uzgoja određenih poljoprivrednih kultura očuvanih u povijesnim izvorima i arheobotaničkim ostacima, važan trag poljoprivredne aktivnosti očuvao se u obliku ostataka spremišta ili skladišta za žito ili druge usjeve koji čine prepoznatljivi tip gospodarskih struktura na arheološkim nalazištima sela. Ovdje je obično riječ o dubokim jamama različitih dimenzija koje su mogle imati trbušasti ili zaobljeni oblik ukopa s uskim kružnim ili ovalnim otvorom. Smještene su bile unutar određenog objekta ili pored objekta kada bi obično imale nadstrešnicu iznad otvora. Ove jame su s vremenom mogle početi služiti i kao otpadne jame na što upućuju unutar njih pronađeni nalazi fragmentiranog keramičkog posuđa.²⁷⁵ Općenito su se skladišta gradila s ciljem osiguranja dostupnosti određene količine hrane kroz cijelu godinu. Ovo je posebno bilo važno u područjima s izraženim godišnjim dobima gdje su velike količine hrane bile na raspolaganju par mjeseci godišnje dok su većinu vremena prirodno bile nedostupne. Skladištenje žitarica u podzemnim prostorima i jamama karakteristično je za srednjovjekovna ruralna okruženja isto kao i za prapovijest te su rijetko građene

²⁷¹ Reed i dr., „Food“, 354.

²⁷² Kolar-Dimitrijević, „Urbar“, 111.

²⁷³ Isto, 115.

²⁷⁴ Roesner, *Peasants*, 129.

²⁷⁵ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 93.

u urbanim sredinama, a ova praksa se kao tradicionalni način čuvanja usjeva u slavenskim zemljama održala do čak 18. stoljeća. Jame za žitarice se obično ne javljaju na šumovitim predjelima i pješćanim područjima. Najbolji uvjeti za njihovu izgradnju i postojanost su suhe nizine sjevernog i južnog Mediterana, šire područje uz rijeku Dunav, sjeverna obala Crnog mora, Bliski istok, središnja Azija i južni Sibir.²⁷⁶

Na našim prostorima žitne jame i spremišta su dokumentirani na brojnim primjerima ruralnih kasnosrednjovjekovnih lokaliteta. U Beketincima su pronađene jame koje su korištene za čuvanje žita i drugih usjeva. Nalazile su se na južnom i zapadnom rubu naselja te su imale tlocrt u obliku duguljastog pravokutnika. Bile su uglavnom ukopane do dubine od 0,5 m te nisu pronađeni nikakvi nalazi u njima.²⁷⁷ Slične kasnosrednjovjekovne jame su dokumentirane i u naselju Josipovac-Selište kao spremišta za žito²⁷⁸ te na nalazištu Josipovac-Verušed gdje su pak opisane kao spremišta za hranu. Ponekad jame ovog tipa nisu samostalne strukture već su dio nekog drugog objekta, tj. djeluju kao podrumi o kojima je ranije pisano.²⁷⁹ Istraživanjima lokaliteta Markovac Našički-Stara Branjevina uočeni su jamski objekti koji su najvjerojatnije bili dio nekog nadzemnog objekta, a tumače se kao spremišta.²⁸⁰ Također, jame korištene kao spremišta za hranu su pronađene unutar stambenih objekata na lokalitetu Stružani-Vrtlovi-jug. Ovdje je bila riječ o ovalnim jamama u kojima su pronađeni ulomci keramičkog posuđa pa se tumače kao spremišta za hranu ili podrumi. Njihove su dimenzije uglavnom bile 2 x 4 m, a u kasnijem turskom razdoblju naselja mogle su obuhvaćati cijelu kuću.²⁸¹ Tumačenju nekih jama kao spremišta ponekad pomažu i pokretni nalazi unutar njih kao što je to slučaj dijelu kasnosrednjovjekovnog naseljana lokalitetu Poljana Križevačka 2 gdje su se u jami SJ894 nalazile *in situ* posude na temelju kojih se zaključilo kako je tu riječ o spremištu.²⁸²

²⁷⁶ Lenka, Lisá, Marek Peška, David Merta and Milos Gregor. "Maintenance of Underground Granaries in Medieval Towns; Case Study from Padowitz, Brno, Czech Republic." *Interdisciplinaria Archaeologica - Natural Sciences in Archaeology* (2017): 157.

²⁷⁷ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 230.

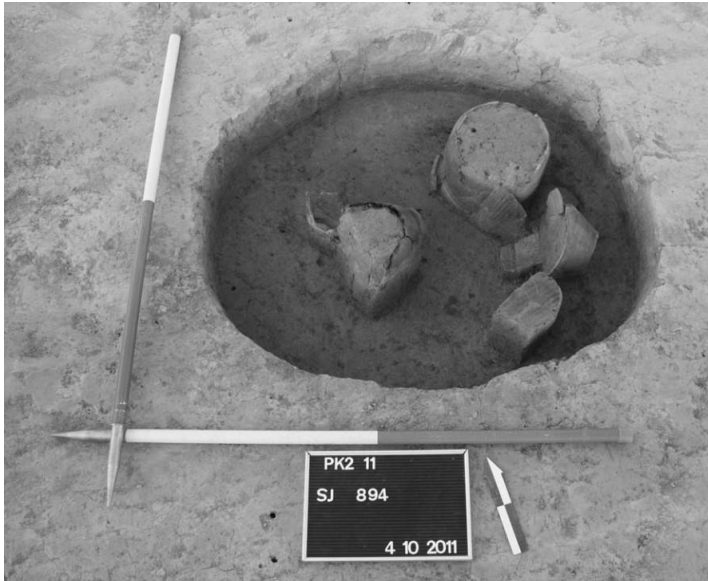
²⁷⁸ Filipec i dr., *Arheološke slike*, 63.

²⁷⁹ Isto, 55.

²⁸⁰ Paraman, „Markovac Našički“, 43.

²⁸¹ Ložuk, *Stružani*, 6 – 14.

²⁸² Daria Ložnjak Dizdar, „Zaštitna istraživanja nalazišta AN 5 Poljana Križevačka 2 na trasi autoceste A12 Sv. Helena–GP Gola.“ *Annales Instituti Archaeologici Vol. VIII* (2012): 66.

Slika 10. Kasnosrednjovjekovna jama SJ 894 na lokalitetu Poljana Križevačka 2

Žito i drugi različiti usjevi su se čuvali i u nadzemnim građevinama koje su bile dio seoskog gospodarstva, a dokaz za ovo je nalaz na kasnosrednjovjekovnom nalazištu Okuje. Ovdje je temeljem pronađenih rupa od stupova u izrazito pravilnim linijama uočena velika nadzemna građevina koja je nekoć bila izrađena u drvu. Dimenzije ovog objekta iznosile su 21,53 x 15,23 m, a na dužim stranama su se nalazila po dva reda rupa od stupova. Stupovi unutarnjeg i vanjskog reda nisu bili postavljeni na jednak način te se čini da su vanjski stupovi služili kao vanjski kontrafori za zidove. Unutarnji stupovi dužih strana zgrade te stupovi kraćih strana su predstavljali linije zidova. Također, dvije rupe od stupova su zabilježene u vanjskom području (po jedna ispred obje kraće strane) te su vjerojatno služile za držanje krovne konstrukcije. Radiokarbonskom analizom uzoraka iz jedne od rupa za stupove utvrđeno je kako se radi o objektu iz 14. ili s početka 15. stoljeća. Zbog nedostatka okolnih nalaza suvremenih ovome objektu, postoji više ideja o funkciji ove građevine. Tijekom iskopavanja se smatralo da se radi o nekakvoj javnoj i gospodarskoj zgradi, a N. Antičić smatra kako je najvjerojatnije riječ o žitnici i spremištu za razne poljoprivredne proizvode. Ovo tumačenje bi objasnilo kontrafore kao arhitektonsko rješenje za pritisak zidova uzrokovan težinom prikupljenih plodova čuvanih na prvom katu ispod krova. Antičić također naglašava kako se ne smije isključiti mogućnost kako je ovdje riječ i o kući iako opseg cijelog nalaza više odgovara tipu gospodarske zgrade.²⁸³ Primjeri nadzemnih gospodarskih objekata posvjedočeni su i na položaju Bentež u Beketincima. Neki od njih su bili smješteni pored kuća, a neki su bili dio ograđenih dvorišta s kućama. Izvan naselja su utvrđene tri

²⁸³ Antičić, *Rekonstrukcija naseobinskog sustava*, 199 – 201.

gospodarske zgrade u nizu od kojih se ističe najveća kao dvoprostorna s dimenzijama 8 x 10 m. Veći dio je bio dimenzija 7 x 8 m te je vjerojatno imao funkciju spremišta za kola, plugove i druga poljoprivredna pomagala. Manji prostor je bio dugačak 8 m, a širok 3 m i koristio se za spremanje usjeva.²⁸⁴

Slika 11. Nadzemni objekt s kontraforima s lokaliteta Okuje

UZGOJ ŽIVOTINJA

Uzgoj životinja i produkcija životinjskih proizvoda predstavlja jednu od najvažnijih grana opće ekonomije kasnoga srednjega vijeka na prostoru kasnosrednjovjekovne Ugarske pogotovo u okviru trgovine i izvoza. Međutim, životinjski uzgoj za trgovinu uglavnom je vezan uz razvoj trgovišta i većih gospodarskih centara te kao takav pripada drugačijoj kategoriji od lokalnog uzgoja koji je vezan uz seosku djelatnost o kojoj se ovdje piše.²⁸⁵ Ruralna eksploatacija stoke primarno se odnosila na osiguravanje osnovnih egzistencijalnih potreba te je nezaobilazno bila isprepletena s obradom tla i uzgojem različitih poljoprivrednih kultura. Gospodarski napredak i razvoj novih proizvodnih tehnika tijekom agrarne revolucije povećali su produktivnost uzgoja ne samo zahvaljujući novim alatima poput kotrljajućeg asimetričnog pluga već i iskorištavanjem životinja. Životinjska snaga se primjenjivala za vuču kotrljajućeg pluga ostvarujući tako maksimalan učinak novog alata te stvarajući doprinos rastu životnog standarda seljaštva koje nije moralo koristiti snagu vlastitog tijela u istoj mjeri kao prije.²⁸⁶ U sustavu otvorenog polja životinje su osim svojom snagom doprinosile poljoprivrednom procesu

²⁸⁴ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 228 – 230.

²⁸⁵ Laszlowzsky, „Agriculutre“, 129 – 130.

²⁸⁶ Roesner, *Peasants*, 109.

intenzivno gazeći i gnojeći obrađivanu zemlju dok su u skladu s predodređenim redom uzgoja pasle neobrađenu zemlju. Prosječno kućanstvo na prostoru današnje Mađarske je prema izvorima iz 13. i 14. stoljeća moglo imati do 30 životinja što znači da ih je moglo biti na stotine u svakom selu od čega su petina bila goveda, a ostalo uglavnom ovce, koze i svinje.²⁸⁷ Goveda su također u općim okvirima mađarske kasnosrednjovjekovne ekonomije bila vrlo bitna jer su zauzimala prevladavajuće mjesto kao izvozni mađarski proizvod.²⁸⁸

Za razliku od prostora današnje Mađarske gdje su goveda zauzimala značajno mjesto u životinjskom uzgoju tijekom kasnoga srednjega vijeka, životinjski uzgoj je na području između Drave i Save te neposredne okolice bio najviše usmjeren na svinje. Jedan od osnovnih preduvjeta za uzgoj svinja bilo je postojanje šuma u kojima su se svinje mogle hraniti žirom što je jedna od prirodnih karakteristika krajeva današnje sjeverne Hrvatske, posebice posavskih ravnica, koje obiluju šumama hrasta i bukve. Bez obzira na prirodne predispozicije nekog kraja za uzgoj svinja, ova grana agrikulture je kao i sve druge bila ovisna o različitim sezonskim vanjskim faktorima pa je tako slabi urod žira mogao značiti probleme u prehrani svinja isto kao i širenje bolesti koje su mogle uništiti čitava krda.²⁸⁹ Važnost svinja u ovim krajevima već je potvrđena u povijesnim izvorima i historiografskim analizama u kojima se očitava prvenstveno u vidu poreza. Pojedine naturalne daće oblikovane su u skladu s općim proizvodnim postavkama pa je tako u mnogim područjima radi razvijenog svinjogojstva, poput npr. onih uz rijeku Savu, najvažnija naturalna renta bila desetina svinja.²⁹⁰ Adamček u svojoj analizi agrarnih odnosa za razdoblje kasnoga srednjega vijeka opisuje svinjogojstvo kao privrednu granu koja je bila, poput već spomenutog vinogradarstva, zahvaćena određenim stupnjem specijalizacije koja je seljake učinila proizvođačima viškova za tržište te im je omogućila uključivanje u robno-novčanu privredu.²⁹¹ Uzgoj svinja je posebno bio razvijen u Turopolju gdje je važnost ove privredne grane prema povijesnim izvorima dobivala na značenju već od 13. stoljeća o čemu svjedoči parnica koju su turopoljski plemići vodili 1249. protiv Ivana sina Jaroslavljeva i njegovih rođaka jer su u njihovu šumu nasilno tjerali svoje svinje.²⁹² Krajevi i vlastelinstva u neposrednoj blizini rijeke Save poput Siska, Blinje, Velike itd. su također imali značajno razvijeno svinjogojstvo premda su i drugi krajevi bili važni poput područja Križevačke županije.²⁹³ O razvijenosti ove gospodarske grane i važnosti svinja na području Križevačke županije svjedoči i par dokumenata koji opisuju istragu slučaja ukradenih svinja. Naime, u srpnju 1494.

²⁸⁷ Engel, *The realm*, 271.

²⁸⁸ Laszlowsky, „Agriculture“, 115.

²⁸⁹ Adamček, *Agrarni odnosi*, 214 – 215.

²⁹⁰ Isto, 116, 120.

²⁹¹ Isto, 191.

²⁹² „(...) iobagiones castrī dicebant memorati, quod ipsi loan ac cognati sui in siluam eorum uolenter intrates porcos in eadem pasci facerent suos contra ipsorum uoluntatem.“ MHNC vol. 1, 8. = Adamček, *Agrarni odnosi*, 207.

²⁹³ Adamček, *Agrarni odnosi*, 214.

godine kralj Vladislav je naložio banu Ladislavu da pozove pred sud Franju Berislavića Grabarskog koji je navodno oteo 100 svinja od Đure Kaštelanovića i pri tome ranio dva kmeta te zauzeo ribnjak na Savi. Plemićki sud Križevačke županije je mjesec dana kasnije ispitao tužbu za ova nedjela te je u veljači 1501. osudio Franju Berislavića Grabarskog da Đuri Kaštelanoviću plati 40 forinti i vrati 40 svinja.²⁹⁴ Iz spomenute epizode se uz ozbiljnost situacije uzrokovane krađom svinja može primijetiti i nasilje s kojim su se seljaci mogli susretati prilikom obavljanja svojih poslova na vlastelinstvima. Ranije spomenuti dokument iz 1438. koji opisuje provalu Vilima Niemca u selo Gračani 1437. spominje otimanje životinja i to 10 volova, 8 krava i 40 svinja što također demonstrira poželjnost, ali i dostupnost svinja naspram drugih životinja.²⁹⁵ Iako bi se moglo reći da je za područje današnje sjeverne Hrvatske razvijeno svinjogojstvo bilo pravilo, postojale su iznimke gdje je ono imalo tek sporednu ulogu. Kao primjer se može navesti Zagorje, tj. vlastelinstvo u Loboru na kojem je 1500. godine od 127 seljaka njih tek 47 imalo svinje isto kao i vlastelinstvo u Varaždinskim toplicama gdje su kmetovi 1470. godine držali samo 474 svinje dok su istovremeno imali gotovo dvostruko više (942) volova, krava i teladi.²⁹⁶

O uzgoju domaćih životinja i posebno svinja svjedoče i podatci dobiveni arheozoološkim analizama ostataka s kasnosrednjovjekovnih sela. Na lokalitetu Beketinci-Bentež na području srednjovjekovne Vukovske županije utvrđeno je kako od ukupnog broja identificiranih uzoraka životinja 93,27% pripada sisavcima, a 6,73% pticama pri čemu su dominantni koštani ostaci svinje nakon čega slijede ostaci goveda i malih preživača.²⁹⁷ U skupinu svinja se uz domaću svinju (*Sus domesticus* L.) ubrajaju i ostaci divlje svinje (*Sus scrofa* L.) jer zbog relativne oštećenosti kostiju ponekad nije bilo moguće razlikovati ove dvije skupine. Procjenom dobi životinja mogu se dobiti podatci o načinu uzgoja životinja, ali i o ishrani stanovništva. Kod oko polovine ukupnog broja ostataka svinje zaključeno je kako su iskorištene za ishranu do dobi od 18 mjeseci, a još oko 40% do dobi od 2 – 3 godine. Ovo upućuje na uzgoj radi mesa pri čemu se manji broj starijih životinja ostavlja radi reproduktivnog održavanja stada. Svinje su općenito bile vrlo ekonomične za uzgoj jer su seljaci osim njihovog mesa za ishranu mogli iskoristiti iznutrice, otpatke od kože i svinjsku krv,²⁹⁸ brzo su narasle do stupnja spremnosti za klanje te ih je bilo lako hraniti jer su svejedi.²⁹⁹ S druge strane, kod goveda i malih preživača veći je postotak odraslih životinja što upućuje na uzgoj zbog sekundarnih proizvoda, tj. mlijeka, vune i sl. U skupini malih preživača oko 50% identificiranih uzoraka kosti pripada kozi (*Capra hircus* L.), ovci (*Ovis aries* L.) pripada tek 10% dok je ostatak neodređen.³⁰⁰ Podatci s obližnjeg lokaliteta

²⁹⁴ Buturac, *Pisani spomenici*, 108, 109.

²⁹⁵ „(...) decem boves, octo vaccas, quadraginta porcos...“, MCZ sv. 2, dok. 116, 146.

²⁹⁶ Adamček, *Agrarni odnosi*, 211.

²⁹⁷ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 364.

²⁹⁸ Röesner, *Peasants*, 98.

²⁹⁹ Isto, 135.

³⁰⁰ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 368.

Stari Perkovci-Sela s druge strane govore o govedu (*Bos taurus*) kao najzastupljenijoj životinji s oko 41% premda ju slijedi svinja s malom razlikom od 34%. Općenito je na ovom lokalitetu utvrđeno 90,56% sisavaca u koje se uz navedene ubrajaju konj, ovce, koze i divlje životinje, 9,23% ptica i 0,21% riba.³⁰¹ Na lokalitetu Mekiš-Zgruti na prostoru srednjovjekovne Križevačke županije među determiniranim ostacima utvrđena je najveća zastupljenost svinje od 52, 57% koju slijede govedo s 22, 35%, mali preživači s 6,64% te kokoši s 1,81% i konj 1,21%.³⁰² Iako ovi podaci ne mogu pružati preciznu sliku o uzgoju i prisutnosti određene vrste životinja s obzirom na to da veliki broj kostiju nikada ne bude pronađen ili da veliki udio pronađenih kostiju zbog loše očuvanosti ne može biti determiniran, oni ipak daju osnovne podatke o uzgoju te dominaciji određenih vrsta pogotovo u usporedbi s povijesnim izvorima.

Na arheološkim nalazištima se također redovito pronalaze i strukture koje se vežu uz uzgoj životinja te su kao takve dio gospodarskih seoskih zdanja. Na nalazištu Stari Perkovci-Sela objekti ubrojani u tzv. cjelinu 5 su na temelju nekoliko tragova rupa od stupova pretpostavljeni kao ostaci obora za životinje iako su prisutna i druga tumačenja poput mjesta za vrt.³⁰³ Tragovi ograda za koje se pretpostavlja da su bili dijelovi obora za stoku pronađen je i na južnome dijelu lokaliteta Buzadovec-Vojvodice.³⁰⁴ U rubnom dijelu naselja na nalazištu Beketinci-Bentež pronađen je plitko ukopani objekt koji je služio kao štala ili konjušnica. Ovu interpretaciju istraživači temelje usporedbom objekta i okolnih pokretnih (dijelovi noža, sjekire i klina, lokot) i nepokretnih nalaza (bunar, vatrište) s objektom pronađenim u srednjovjekovnom naselju Balatonszentgyörgy koji je opisan kao konjušnica. Plitko ukopani objekt od 6 x 5 m s dubinom 50 cm je imao stepenicu na jednoj strani, a oko jame su dokumentirani tragovi velikih rupa za stupove koji su držali nadstrešnicu nad pravokutnim prostorom.³⁰⁵

SPECIJALIZIRANE DJELATNOSTI

Krajem razdoblja Arpadovića došlo je do značajnog rasta udjela obrađenih površina što je rezultiralo povećanjem proizvodnje i stabilnim porastom koji je naposljetku omogućio rast stanovništva, razvoj trgovišta te oblikovanje nekoliko društvenih skupina čija ekonomska osnova više nije bila poljoprivreda već je svoje uporište pronalazila u trgovini, obrtu i specijaliziranim djelatnostima.³⁰⁶ Razumijevanje seljaštva se tako razvija u smjeru od onih koji rade te prehranjuju i

³⁰¹ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 357.

³⁰² Čimin, „Prilog o poznavanju“, 283.

³⁰³ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 345.

³⁰⁴ Tkalčec, „Kasnosrednjovjekovno naselje“, 78.

³⁰⁵ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 228.

³⁰⁶ Laszlowzsky, „Agriculture“, 89.

održavaju feudalno društvo do onih koji istovremeno potiču stvaranje novih slojeva tog društva koji će također biti uzdržavani poljoprivrednim radom. Stanovnici trgovišta bili su tako poljoprivrednici, ali i trgovci i obrtnici podložni gospodarstvu te su bili dio razvoja poduzetničke klase koja se do kraja srednjeg vijeka primjetno osnažila i obogatila što je ubrzalo proces stratifikacije seoske populacije.³⁰⁷ Kućna proizvodnja za vlastite potrebe je i dalje bila vrlo važna među seoskom populacijom pa su npr. sami sebi izrađivali drvene dijelove alata poput ručki i drški premda je ovo sve više bilo nadopunjavano profesionalnom produkcijom.³⁰⁸

Informacije o prisutnosti različitih specijaliziranih djelatnosti u seoskom društvu mogu se očekivano pronaći u pisanim izvorima, ali vrijedne podatke donose i arheološki zapisi obrtničkih aktivnosti zabilježeni na istraženim selima poput slučaja i s prethodno opisanim tragovima agrarne djelatnosti. Interpretacija nepokretnih nalaza u naselju kao ostatka objekta ili u nekim slučajevima čitavog centra za specijalizirane i obrtničke djelatnosti se oslanja na okolnosti pronalaska strukture i pokretnih nalaza. Pronađeni objekti na nalazištima između Save i Drave vežu se pretežno uz metalurgiju, keramičarsku djelatnost te obrtničke prakse poput kožarske i stolarske, a često se nalaze na izdvojenim ili rubnim dijelovima naselja.³⁰⁹

Razvojem metalne produkcije i obrade došlo je do povećanja udjela metalnih dijelova korištenih u seljačkom alatu već od razvijenog srednjeg vijeka što je rezultiralo duljim trajanjem alata i većom produktivnosti. Premda je razvoj trgovišta i trgovine s urbanim središtima utjecao na opću metalnu produkciju, ruralni obrti su i dalje bili od značaja, a pogotovo kovači koji su proizvodili srpove, kose, dijelove pluga itd.³¹⁰ Primjeri metalurške djelatnosti na selima koje donosi arheologija obično se prepoznaju na nekom nalazištu po ustanovljenoj većoj količini zgure koja je različitih karakteristika i obično vezana uz dva načina obrade. Prvi se odnosi na taljenje željezne rude te zahtjeva dostupnost dovoljne količine sirovine, tj. željezne rude i sporednih resursa poput drva, vode i gline u okruženju. Arheološka nalazišta u Hrvatskoj na kojima je ova praksa dokumentirana su rijetka, a tek ih je nekoliko istraženo.³¹¹ Sva su smještena uz rijeku Dravu gdje su zadovoljeni prirodni uvjeti za ovu aktivnost te pripadaju ranom srednjem vijeku. Drugi način se odnosi na kovanje ili obradu dobivenog proizvoda, tj. željeza koje se oblikuje u razne predmete. Za razliku od taljenja koje je zabilježeno na svega par ranosrednjovjekovnih nalazišta, drugi način obrade željeza se pojavljuje na znatnom broju nalazišta od ranoga do kasnoga srednjega vijeka između Save i Drave.³¹² Kovačnice se često prepoznaju po većoj

³⁰⁷ Laszlowitzky, „Agriculture“, 110 – 111.

³⁰⁸ Röesner, *Peasants*, 117.

³⁰⁹ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 94.

³¹⁰ Röesner, *Peasants*, 117.

³¹¹ Lokaliteta o kojima se tu radi su Volarski breg i Sušine kod Virja te Velike Hlebine kod Hlebina. (Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 94.)

³¹² Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 96.

količini pronađene zgure unutar objekata, a ponekad se javljaju i objekti ili jame u nizu te drugi popratni objekti poput vatrišta i sl. Ovdje će se navesti tek neki od primjera za kasni srednji vijek. Jedan veći objekt koji je sa svoje južne i sjeverne strane imao vatrišta je na lokalitetu Josipovac-Verušed interpretiran kao kovačnica na temelju velike količine zgure u zapuni u kombinaciji s okolnim strukturama.³¹³ Na nalazištu Stari Perkovci-Debela šuma pretpostavlja se postojanje kovačkih radionica. U velikom broju gospodarskih jama je bilo kovačke zgure te su ustanovljeni nizovi ovalnih vatrišta najčešće zapunjenih zemljom čija namjena nije određena sa sigurnošću, ali se veže uz mogućnost postojanja kovačnica u ovom naselju.³¹⁴ Markovac Našički-Stara Branjevina je također među lokalitetima na kojima je bila pronađena velika količina željezne zgure koji su upućivali na radioničke aktivnosti.³¹⁵ Ponekad uz nalaze željezne zgure i prisutnost vatrišta i drugi pokretni nalazi pomažu u prepoznavanju određenih objekata ili čitavih cjelina kao prostora za kovačku aktivnost. Na lokalitetu Stari Perkovci-Sela u sklopu cjeline 7 koja pripada tipu 2 s višeprostornim plitko ukopanim objektima bile su uočene rupe od kolaca za ogradu oko kuće unutar koje se nalazio i bunar te je kuća imala oblik slova L. U zapuni jedne od jama koje su pripadale ovoj cjelini pronađeni su veća količina kovačke zgure i ugljena, radionički otpad i ulomci pećnjaka. U blizini jame su bila tri vatrišta. Uz sve značajke koje su arheolozima inače dovoljne za pretpostavku da se radi o kovačnici, pronađeni su i različiti metalni predmeti. Cjelina 7 na istom lokalitetu, koja je datirana novcem Ludovika I. u drugu polovicu 14. stoljeća, imala je u zapuni ostatke zgure i radioničkog otpada te je to s nalazima ostruga i drugih metalnih predmeta bilo temelj zaključka kako je riječ o kovačnici. Svi objekti opisani kao kovačnice su bili raspoređeni na rubnim dijelovima naselja.³¹⁶ Neka mjesta za radioničke aktivnosti ostavila su traga i u Beketincima. Dvije kovačnice su bile izgrađene podalje od stambenih objekata u naselju na njegovom istočnom i zapadnom perifernom dijelu. Kovačnice su opisane kao plitko ukopane kuće s pet prostorija koje su okružene nizom manjih jama. Zapadna kovačnica se sastojala od 5 radnih soba, tj. plitko ukopanih jama u tlocrtu povezanih u cjelinu u kojoj je bilo puno raznolikih željeznih predmeta. Jame su bile podjednake veličine oko 3 x 1,5 m. Sjeverno od ove kovačnice se nalazila velika jama s vatrištem u kojoj je pronađeno dosta željeznih predmeta te plitko ukopana dvoprostorna kuća s peći u unutrašnjem prostoru koja je svojim oblikom podsjećala na kožarske radionice iako ovdje nedostaju nalazi kožarskog alata. Istočna kovačnica se sastojala od velike plitko ukopane jame u kojoj su bila tri ukopana radna prostora nejednake dubine, a unutar nje se nalazila manja peć i puno tragova ugljena, radioničkog otpada i željeznih predmeta. Istočna kovačnica je sa svojim pomoćnim jamama bila natkrivena na što upućuju tragovi od stupova na određenim razmacima. Kao dokaz kovačke

³¹³ Šiša Vivek, *Oblici*, 116.

³¹⁴ Isto, 39.

³¹⁵ Paraman, „Markovac Našički“, 42.

³¹⁶ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 344 – 345.

djelatnosti na ovom lokalitetu treba istaknuti i nalaz posude s dva izljeva i dosta keramičkih duguljastih čepova koji su vjerojatno bili dio kalupa za lijevanje šupljih tuljaca, a nađeni su u obje spomenute kovačnice.³¹⁷ Očito je da o prisutnosti kovačnica svjedoče velike količine metalnih predmeta pronađenih u spomenutim naseljima. U tom kontekstu značajan je lokalitetu Stari Perkovci-Sela gdje je pronađeno oko sto metalnih predmeta od kojih samo tri nisu bila željezna. Najbrojniji su bili kućni uporabni predmeti poput noževa, škara, karika, alatki, ključeva, a pronađeni su i dijelovi konjaničke opreme (žvale, ostruge).³¹⁸

Slika 12. Nalazi noževa s trnom za nasad na lokalitetu Beketinci-Bentež

Slika 13. Nalazi ključeva s lokaliteta Beketinci-Bentež

³¹⁷ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 222 – 226.

³¹⁸ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 353.

Slika 14. Rekonstrukcija zapadne kovačnice na lokalitetu Beketinci-Bentež

Prisutnost drugih vrsta posebnih djelatnosti u srednjovjekovnim selima sjeverne Hrvatske je također potvrđena iskopavanjima. Upotreba mlinova za stvaranje namirnica od žita i drugih žitarica ustanovljena je na većim lokalitetima kod nas. Već spomenuta kuća 35 na položaju Bentež kao primjer srednjovjekovne kanatne gradnje se opisuje kao mlin. Ovaj mlin se sastojao od jedne prostorije iznutra u čijem je sjevernom dijelu bio plitko ukopani podrum od 20 cm dubine. Podrum je imao plitku stepenicu te su u njemu pronađeni dijelovi velikog lonca, osam manjih kuhinjskih lonaca i jedna zdjela. Osim načina gradnje, iznimno su važni bili nalazi ručnih kamenih mlinova u blizini kuće koji su pomogli pri tumačenju kuće 35 kao mlina.³¹⁹ Postojanje mlina pretpostavljeno je i na Selima u Starim Perkovcima. Cjelina 18 koja je svrstana u objekte tipa 3 (višeprostorni nadzemni objekti s podrumom i okućnicom) tumači se kao mlin na temelju nalaza dvaju ulomaka kamenih žrvnjeva oko cjeline, nalaza kamenog rastirača unutar objekta i pribora za odvajanje tijesta od korita.³²⁰ Žito se gotovo svakodnevno moralo mljeti jer je brašno bilo teško očuvati što znači da su mlinovi bili mjesta svakodnevnog susreta seljaka te su osim gospodarstvu doprinosili i društvenoj koheziji. Općenito su veći mlinovi uz šume, izvore i ribnjake bili dio veleposjeda koji su prvotno pripadali središnjoj vlasti (papa, kralj) te su imali i financijsku vrijednost jer su bili izvor stalnih prihoda za svoje vlasnike.³²¹ Tako su npr. novoveški župnici primali sa svojih naseljenih selišta darove svakog mlina poput onih na Savi kod Jelenova broda gdje im je svaki mlin za Božić morao dati veliku pogaču i kopun, za Uskrs jedan sir

³¹⁹ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 204.

³²⁰ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 345.

³²¹ Sabine Florence Fabijanec, „Uloga vode u svakodnevnom životu srednjovjekovne Hrvatske.“ *Gazophylacium. Časopis za znanost, kulturu, umjetnost i gospodarstvo vol. XVII/1-2 (2012): 12/14.*

i jednu pogaču, za Veliku Gospu jednu pogaču i jedno pile. Također, novoveški župnik je imao mlin i na Medveščaku od kojeg mu je mlinar bio dužan plaćati jedan forint i mljeti brašno svakog jutra.³²²

Slika 15. Ostaci mlinskog kamenja i žrvnjeva na lokalitetu Beketinci-Bentež

Lončarske radionice su uz kovačnice i mlinove još jedna u nizu posvjedočenih seoskih obrtničkih aktivnosti, a prepoznaju se po prisutnosti lončarskih peći, velike količine keramike, izobličenosti keramičkog materijala te okolnostima pronalaska. Istraživači su u naselju Beketinci-Bentež prepoznali na četiri mjesta kružne peći promjera 2 m kao lončarske peći ili mjesta gdje se odvijala proizvodnja keramičkih predmeta. Ove peći su se razlikovale od ostalih peći u naselju koje su bile uz stambene objekte svojim razmještajem i izgledom. Oko ovih peći nisu evidentirani tragovi rupa za stupove pa se zaključilo kako nisu imale nadstrešnicu.³²³ Kod naselja Josipovac-Verušed nisu pronađene peći, ali su u jednom dijelu u kojem se nalazio bunar i nekoliko sterilnih jama pronađena dva ulomka vrča s deformiranim dnom i stijenkama što je bilo dovoljno istraživačima da zaključe kako se tu odvijala proizvodnja keramičkog posuđa.³²⁴

Od specijaliziranih djelatnosti u ruralnom području arheološki je potvrđeno i kožarstvo, tj. postojanje kožarskih radionica. O njima se uglavnom zaključuje na temelju pokretnih nalaza karakterističnih za preradu životinjske kože i izradu odjeće i obuće. U istraženom dijelu naselja Beketinci-Bentež pronađeno je šest plitko ukopanih (do 80 cm) višeprostopnih kuća koje su iznutra imale ognjište te je u svima bilo kožarskog alata poput škara, šila, kožarskog noža i strugača. Uz sve kožarske radionice nalazilo se po nekoliko manjih jama koje su mogle služiti za štavljenje koža.³²⁵

³²² MCZ, sv. 2, 159.

³²³ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 226 – 228.

³²⁴ Šiša Vivek, *Oblici*, 211 – 212.

³²⁵ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 218 – 220.

Voda je jedan od osnovnih životnih elemenata što njezin značaj čini samorazumljivim, a smisao potencijalnih istraživanja prividno banalnim. Međutim, postavljajući prava pitanja o vodi kao sveprisutnom svakodnevnom i životnom elementu otvaraju se vrata različitim istraživačkim mogućnostima usmjerenim ne na očigledni razlog već na načine njezinog korištenja te utjecaj koji je mogla imati na različite živote segmente. Voda tako čini važan dio proučavanja životne svakodnevice u kojoj ona postaje jedan od glavnih gospodarskih preduvjeta kao izvor energije i alat (mlinovi, čišćenje prostorija), stanište za ribe, dio krajolika, dio prometnih i obrambenih sustava, sredstvo higijene, medicinsko pomagalo itd.³²⁶ Upravo određeni način korištenja vode i njezina sveprisutnost povezuju vodu kao temu sa seljaštvom kao društvenom skupinom te njihovim vanjskim ruralnim okruženjem.

Blizina izvora vode u vidu rijeka, potoka ili jezera u pravilu predstavlja značajan preduvjet formiranju nekog naselja. Područje današnje sjeverne Hrvatske kao dio Karpatskog bazena obiluje prirodnim izvorima vode gdje je najčešći tip okoliša močvarni.³²⁷ Sklonost življenja blizu prirodnih tokova vode predstavlja jednu od osnovnih karakteristika topografije ruralnih naselja srednjovjekovne Ugarske pri čemu je ona posebno bila naglašena od 10. do 14. stoljeća. Topografskim i arheološkim istraživanjima je utvrđena velika važnost naplavnih područja koja su u Karpatskom bazenu jedan od najvažnijih topografskih čimbenika čak i ako je današnji vodeni tok najbliže rijeke udaljen nekoliko kilometara.³²⁸ Ovu važnost možemo vidjeti na primjeru već spomenutih lokaliteta Lébény-Karzás-domb i Lébény-Bille-domb smještenih na dva brda odvojena isušanim potokom na granici močvarnog područja.³²⁹ Na području današnje sjeverne Hrvatske ova pojava se očituje u prvom redu u odnosu naselja prema Dravi i Savi te potom prema manjim vodotokovima. Ovo se primjećuje na nekoliko ranije spomenutih primjera poput nalazišta Stari Perkovci – Sela koje se nalazi u blizini potoka Lukanovice s poplavnom udolinom između dva brežuljka ruralnog naselja,³³⁰ Stari Perkovci – Debela šuma smještenih na uzvišenoj gredi u blizini potoka Breznice pri čemu je jedan dio položaja u potpunosti otvoren sve do Save,³³¹ Josipovac – Selište koji je zauzeo ocjedit položaj 3,5 kilometra od Drave s prirodnom depresijom koja je bila vjerojatno rukavac rijeke Kravice između dva dijela naselja³³² itd.

³²⁶ Damir Karbić, „Voda u srednjem vijeku. Neka razmišljanja i mogućnosti istraživanja“ U: „*Bibe aquam de cistrena tua et fluenta putei tui (prov. 5:15).*“ *Voda i njezina uloga kroz povijest*, ur. Filip Novosel (Zagreb: Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, 2011), 15.

³²⁷ Miklós Takács, „The importance of water in the life of the rural settlements of Medieval Hungary“ *Ruralia V* (2003): 222.

³²⁸ Takács, „The importance“, 224.

³²⁹ Takács, „Nucleated and/or dispersed settlements“, 245.

³³⁰ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 391.

³³¹ Šiša Vivek, *Oblici*, 34.

³³² Isto, 98/99.

Poplave su u ovakvom krajoliku očekivane te upućuju na određenu nestabilnost u životu srednjovjekovnog seljaka kao i stalnu podređenost prirodnim ciklusima što se ponekad očitovalo napuštanjem ili premještanjem naselja poput slučaja sa selom Babina Greda u blizini rijeke Save na području današnje istočne Hrvatske. Babina Greda ili „Babagerenda“ je prvi puta spomenuta 1506. kao jedno od 13 sela u kostromanskom posjedu Berislavića nakon čega je pala pod tursku vlast. Ovo selo je u nekom trenutku bilo pomaknuto sa svog početnog položaja na nešto uzdignutiji susjedni položaj. Jedna od priča ovu selidbu objašnjava kao rezultat učestalih poplava Save kada su stanovnici napustili prvo naselje nekad nakon 1545., a druga ju veže uz osmanlijski prodor.³³³ Također, ime sela se prema predaji objašnjava upravo selidbom naselja nakon jedne od poplava kada su se seljaci sklonili na susjednu gredu na kojoj je živjela baba Keda u svojoj kolibi. S obzirom na to da se Sava dugo zadržala u nizini, seljaci su se naposljetku trajno naselili na gredi uz babu Kedu te se naselje nazvalo Babinom Gredom. Zanimljivo je kako i danas u blizini sela uz rijeku Savu postoji položaj „Selište“ za koji se vjeruje da predstavlja prvotno naselje.³³⁴

Govoreći o vezi vode i seoskih naselja, važno je ukazati i na utjecaj vode i njenih izvedenica na toponimiju mjesta. U pisanim izvorima voda ili *aqua* označava prirodnu površinu slane ili slatke vode definirane ovisno o kontekstu što je uzrokovalo oblikovanje različitih izvedenica koje su bile povezane s prirodnim obilježjem nekakve površine ili strukture, a ovo je naposljetku utjecalo i na toponimiju nekih mjesta. Neke od ovih izvedenica su *aquarium*, tj. kanal ili potok što je često označavalo podrijetlo naziva nekog naselja, *aquatium*, što se odnosilo na vodu za pašnjake, *aqueductus*, što je predstavljalo tok vode ili vodovod itd.³³⁵ Imena voda na nekom području često su starija od imena naselja što znači da je prijenos imena bio usmjeren s vode na naselje te su mnogi ekonimi podrijetlom zapravo hidronimi. Stanko Andrić u svojoj analizi srednjovjekovne parahidronimije upućuje na to kako se za sva tri županijska središta donjeg međurječja Save i Drave, Vukovar, Požegu i Viroviticu, može utvrditi na temelju srednjovjekovnih listina da su dobili ime preuzimanjem odgovarajućih hidronima.³³⁶ Isto je ustanovio za različita seoska i druga naselja te zemljišta pri čemu imena u sebi mogu nositi prefiks ili sufiks koji označava posebni dio vodotoka. Jedan od primjera je današnje selo Gromačnik kod Slavenskog Broda gdje je nekada protjecao potok Gromačnik zabilježen u ispravama kao Gramacsnikpataka (*Gramachnyk potoka*). U blizini tog područja kod Dilj-gore postojao je i izvor koji se

³³³ Damir Gugić, „Babina Greda na starim zemljovidima. Postanak i oblici zemljišta u hataru. Staro selo vezano uz Kostroman. Postanak i razvitak novog sela, nazivi ulica“ u: *Nema sela nad Babine Grede: 100 godina KUD-a „Mijat Stojanović“ Babina Greda*, ur. Đurđica Babić (Babina Greda: KUD „Mijat Stojanović“, Ilača: Pauk d.o.o., 2009.), 26.

³³⁴ Rudolf Horvat, *Srijem. Naselja i stanovništvo* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2000.), 22/23.

³³⁵ Fabijanec, „Uloga vode“, 10 – 11.

³³⁶ Stanko Andrić, „Slavonska srednjovjekovna parahidronimija“ u: *Oranica je rodila mene. Zbornik Stipe Damjanovića* (Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2022.), 29.

zvalo Gramacsnikfó pri čemu mađ. *fó* označava inačicu riječi *fej* koja u ispravama označava početak vodotoka, tj. izvor ili lat. *caput/fons*.³³⁷

Osim što su imali važnu ulogu u formiranju sela na nekom području, vodeni tokovi su također bili uobičajeni dijelovi krajolika koji su služili određivanju granica različitih zemljišnih posjeda. Primjera vodenih površina kao zemljišnih međi ima mnogo u različitim vrstama isprava, a samo jedan od brojnih primjera je isprava iz 1322. u kojoj Požeški kaptol svjedoči o predaji posjeda u Dubovcu, čiji su međaši skoro svi bili neka vrsta vode. Međaši spomenutog posjeda su bili ribnjak Dubovac ili Građa, voda Crnac, Dubovac potok, potok Skopčenic, velika cesta Dubovac – Vrbova, potok Jazvina.³³⁸

Specifičnost vode u seoskom kontekstu se uz povezanost s krajolikom i naseljima očitovala i kao dio poljoprivredne aktivnosti pri čemu su je seljaci koristili za uzgoj životinja i biljaka. Važno mjesto u poljoprivredi na prostoru današnje sjeverne Hrvatske u srednjem vijeku zauzimali su ribnjaci (*piscinis*) koji su služili za lov slatkovodne ribe radi prehrane stanovništva pogotovo za vrijeme posta o čemu su posebnu brigu vodile crkvene zajednice.³³⁹ Fabijanec, koja u svom članku o ulozi vode u srednjovjekovnoj svakodnevnici posebno obrađuje ono što naziva „seoska voda“³⁴⁰, uzima za primjer ribnjake zagrebačkog Kaptola pri čemu je zaključeno da su se ribnjaci nalazili na istočnoj strani Kaptola. Nadalje, seljaci su vodu u poljoprivredi koristili za navodnjavanje zemlje tijekom radova ljeti, ali i za napajanje stoke na zajedničkim izvorima vode isto kao što su životinje vodili na ispašu na zajedničke pašnjake. Također, brojne vrste vodenih površina na koje se nailazi kao na granice posjeda u ispravama često su služile napajanju stoke. Ovo se može pretpostaviti i za primjer različitih voda na prethodno spomenutom posjedu Dubovac ili na primjeru diobe imanja požeških plemića de Orboz 1362. koji je ponudila Fabijanec pri čemu isprava nudi mnoge spomene rijeka i voda s pripadajućim mlinovima.³⁴¹ Također, naziv potoka u Požeškoj županiji koji se spominje kao *Zwynzkpotok*³⁴², a kojeg Andrić prevodi kao vjerojatno „Svinjski potok“³⁴³, čini se u kontekstu veze između uzgoja životinja i iskorištavanja vodenih površina zanimljivim.

Premda je blizina vodenih površina bila važna za formiranje naselja radi opskrbe vodom, neka naselja nisu nužno morala biti smještena uz prirodne vodotokove jer su iskorištavala podzemne vode izgradnjom bunara. Bunari su kao jedni od popratnih objekata unutar naselja koji osiguravaju izvor pitke vode bili osnovna sastavnica srednjovjekovnih ruralnih naselja. Naselja osnivana dalje od

³³⁷ Andrić, „Slavonska srednjovjekovna...“, 36.

³³⁸ Buturac, *Pisani spomenici*, 64.

³³⁹ Fabijanec, „Uloga vode“, 21.

³⁴⁰ Isto, 19.

³⁴¹ Isto, 22.

³⁴² Riječ je o dokumentu iz 1277. u kojem kraljica Elizabeta vraća Aldaru, sinu Čeče, posjed Orjavicu, vidi: Tadija Smičiklas i dr., „*Codex diplomaticus*“, 222 – 223.

³⁴³ Andrić, „Slavonska srednjovjekovna“, 33.

prirodnih vodotokova su se morala snalaziti te je sposobnost pronalaženja pitke vode gdje nema otvorenog prirodnog izvora bila izuzetno važna. U ovom kontekstu pitka voda se uz pronalaženje morala dovesti do mjesta gdje će se čuvati i učiniti svakodnevno dostupnom te su se zato u prošlosti gradili različiti objekti, tj. bunari, cisterne, vodovodi itd. Na širem panonskom prostoru podzemne vode su dostupne već i na nekoliko metara dubine te se opskrba vodom osiguravala kopanjem bunara.³⁴⁴ Zanimljivo je zapažanje kako su u selima ranoga srednjega vijeka bunari rijetko arheološki utvrđeni te su karakteristični za naselja razvijenoga i kasnoga srednjega vijeka.³⁴⁵ Ovaj izostanak se objašnjava smještajem ranosrednjovjekovnih naselja neposredno uz potoke i rijeke tako da izgradnja bunara nije bila potrebna.³⁴⁶ Dokaz ovoga su istraženi položaji naselja u Torčecu u Podravini datirani od 6. do 14. stoljeća gdje nema utvrđenih nalaza bunara što se može razumjeti smještajem naselja u vodom iznimno bogatom području i to vjerojatno uz stare meandre rijeke Drave.³⁴⁷

Prema definiciji bunar ili zdenac predstavlja uspravnu građevinu čija je svrha osiguravanje dostupnosti podzemne vode. Svaki bunar se sastoji od dna, tj. bunarskog vijenca koji se nalazi ispod trupa bunara, središnjeg dijela, tj. bunarskog trupa koji se gradi iznad vijenca pri čemu su vijenac i trup konstruktivno povezani te glave bunara koja predstavlja nadzemni dio bunara s ulogom zaštite od zagađenja.³⁴⁸ Glava bunara se još naziva i krunište, a dno bunara nožica dok se dio između nožice i krune naziva plaštem koji podrazumijeva bazen u kojem se nalaze voda i oplata.³⁴⁹ Ovi dijelovi bunara mogli su biti izrađeni od različitih materijala poput drveta, kamena, opeke i dr. ovisno o njihovoj dostupnosti.

Voda se iz bunara mogla grabiti na nekoliko načina. Osnovni način vađenja vode podrazumijevao je korištenje užeta na čijem je kraju bila privezana kanta, tj. vjedro koje se ručno spuštalo u bunar.³⁵⁰ Primjena ovog načina ponekad je mogla uzrokovati oštećenje oplata i kruništa bunara. Dokaz za ovo su nalazi oštećenih rubova bunara na različitim arheološkim nalazištima kao npr. na lokalitetu Duisburg-Huckingen. Posude za vađenje vode su mogle biti drvene ili keramičke pri čemu se nerijetko njihovi fragmenti mogu pronaći u zapuni bunara jer su se vjerojatno razbile pri spuštanju

³⁴⁴ Živković, *Hrvatsko tradicijsko*, 51.

³⁴⁵ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 90.

³⁴⁶ Matej Ruttkay, „Ländliche Siedlungen des 9. bis 11. Jahrhunderts im Mitteldonauegebiet.“ U: *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit, Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große“*, ur. J. Henning (Mainz: Magdeburg und Europa, 2002.): 276 – 277.

³⁴⁷ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 92.

³⁴⁸ A. Trumić, „Bunari“ U: *Tehnička enciklopedija*, sv. 2 Beto-C (Zagreb: Naklada JLZ, 1966): 548 – 549.

³⁴⁹ U literaturi se mogu pronaći različiti termini za iste dijelove bunara. Tako se, recimo, u tekstovima Z.

Živkovića i drugih koristi naziv *krunište* za dio koji Trumić naziva *glavom*. Termini *plašta*, *nožice* i *bazena* također su prisutni u pisanjima brojnih drugih istraživača. Potrebno je naglasiti i kako neki autori umjesto izraza *oplata* upotrebljavaju riječ *obloga*. U ovome radu sam se opredijelila za korištenje riječi *oplata* te termina *nožica*, *plašt* i *krunište* pri opisivanju dijelova bunara.

³⁵⁰ Bugar, „Dva“, 165.

po vodu.³⁵¹ Još neki od načina grabljenja vode iz bunara podrazumijevali su razvoj različitih mehanizama koji su za razliku od običnog ručnog vađenja vode znatno olakšavali ovaj proces. Voda se iz bunara tako mogla vaditi pomoću kolotura, tj. sprave koja se sastojala od kotača i užeta. Druga varijanta sprava koje su olakšavale grabljenje vode je bio tzv. đeram, tj. šiba koji je i danas prisutan u dvorištima kontinentalne, a pogotovo istočne Hrvatske. Đeram se sastojao od ukopanog stupa postavljenog pored bunara na kojeg je bio pričvršćen štap. Na ovaj štap se stavljala dugačka šiba s vjedrom na svom vrhu. Ova sprava je funkcionirala po principu poluge te se voda grabila spuštanjem i dizanjem čitave konstrukcije.³⁵²

Bunari su se kopali do dubine na kojoj se pojavljuju akumulirane podzemne vode u mjestima bez otvorenog ili teško dostupnog izvora vode. Mjesto na kojem su se gradili u naselju i domaćinstvu nije bilo nasumično te je ono rezultat iskustva i svakodnevne prisutnosti ljudi na određenom mjestu te zapažanja o okolišu, a ovisilo je o klimi, reljefu te vrsti i karakteristikama tla.³⁵³ Graditelji bunara su u srednjem vijeku primjenjivali dva načina pri njihovoj izradi. Prvi način se odnosio na kopanje jame ljevkastog oblika koja se sužavala prema dnu gdje je izvirala voda. Na dnu bi se slagao okvir za oplatu nožice koji se gradio do površine zemlje. Drugi način je podrazumijevao kopanje bunara od površine prema dnu tako da se prvo stvorio okvir koji je činio nožicu na koju se usporedno s kopanjem bunarskog plašta stavljala oplata koja je završavala kruništem bunara na površini. Kopanje bunara je bilo zahtjevan, opasan i složen proces te se pretpostavlja da su ovaj posao odrađivali putujući profesionalni majstori. Tijekom kopanja majstori su izrađivali pomoćni stup ili rampu pomoću kojih bi ulazili i izlazili iz bunara koji se stvarao. Dokaz ove tvrdnje su ostaci rampe na arheološkim nalazištima kao što su Radduscha, Damsdorf kod Tetlowa, Groß Orden kod Quedlinburga itd. Također, zapaženi su na nekim primjerima i tragovi malih izbočenja na oplati bunarskog trupa koji su isto služili za spuštanje i izlazak.³⁵⁴

Brojnim istraživanjima su na arheološkim nalazištima ruralnih naselja kasnoga srednjega vijeka u sjevernoj Hrvatskoj otkriveni bunari premda za veliki broj njih nedostaju detaljniji podaci jer nema objavljene literature pa su ovdje navedeni primjeri o čijem izgledu i drugim osobitostima postoje dostupne informacije. Iako je položaj bunara općenito ovisio o prirodnim uvjetima, važan element pri odabiru mjesta njihove izgradnje je bio onaj društveni pa ih tako unutar naselja možemo naći kao sastavnice radioničkih i gospodarskih kompleksa, ali i u sklopu privatnog domaćinstva. U srednjem vijeku su postojali i javni bunari koji su služili čitavoj zajednici u selu ili većem broju obitelji, a znalo se

³⁵¹ Felix Biermann, „Brunnen mit mittelalterlichen ländlichen Siedlungswesen deutschlands: ein Überblick“ *Ruralia V* (2003): 162 – 163.

³⁵² Bugar, „Dva“, 165.

³⁵³ Andrea Vaday, „Wells excavated in the Carpatian Basin during a decade.“ *Antaeus* 26, Budapest (2003): 27.

³⁵⁴ Biermann, „Brunnen“, 160 – 162.

dogoditi da se čak i više sela koristilo istim bunarom.³⁵⁵ Ponekad su bunari od zajedničke primjene prešli u privatnu što se vidi prema njihovoj promjeni položaja u različitim fazama egzistencije naselja i odnosu prema stambenim objektima kao što je to slučaj s bunarima na lokalitetima Bille-domb i Szentkiraly u Mađarskoj.³⁵⁶ Kada se govori o privatnim bunarima na našem prostoru, očito je da su pojedinci morali voditi brigu o sigurnosti svog bunara za čitavu zajednicu jer su u protivnom mogli i kazneno odgovarati na što upućuje glava 26 Iločkog statuta iz 1525. s naslovom „Kazna koja se ima naložiti domaćinu, ako su ljudi pali u bunar, iskopan pred njegovom kućom.“ Ovo poglavlje govori da „Ako dijete, ili odrasli čovjek omamljen vinom, ili bolešću, bilo iz kojeg razloga padne u bunar i zadobije ozljede, ma koliko ili ma kakove, vlasnik bunara trebat će te ozljede platiti tako kao da je te ozljede učinio svojom rukom...“³⁵⁷ S obzirom na to da kod nas nema sela koja su istražena u svojoj čitavoj površini, teško je govoriti o točnoj poziciji nekog bunara unutar čitavog naselja pa tako ne možemo niti sa sigurnošću odrediti koji su od onih kasnosrednjovjekovnih imali privatnu ili javnu ulogu. Arheološki istraženi bunari u Hrvatskoj se mogu razvrstati prema obliku, pojavi i izgledu drvene konstrukcije na dvije osnovne varijante koje su uobičajene u ovom dijelu Europe u srednjem vijeku.

Prvu varijantu bunara podrazumijevaju jame bez konstrukcije, kružnog ili ovalnog oblika u gornjem dijelu koje su se prema dnu ljevkasto sužavale. Njihov promjer obično iznosi od 1,5 – 3 m, a dubina 2 – 5 m ovisno o razini podzemnih voda.³⁵⁸ Ovom tipu pripadaju bunari otkriveni na nalazištu Beketinci – Bentež gdje je otkriveno pet bunara (tri u sjevernom dijelu naselja i dva u južnom dijelu naselja). Četiri bunara ovdje su bila podjednake dimenzije s rasponom promjera od 1,5 do 2 m oblika gotovo pravilne kružnice te nisu imali otkrivenu drvenu oplatu.³⁵⁹ Položaj ovih bunara unutar naselja veže se uz njegov gospodarsko-obrtnički dio. U sjevernom dijelu naselja jedan se bunar nalazio u blizini tri kožarske radionice, drugi u blizini štale i treći uz lončarsku radionicu. U južnome dijelu bunari su smješteni 15 i 25 m od kovačnica.³⁶⁰ Slične karakteristike uočene su i kod bunara pronađenih u Stružanima koji su iskopani u kasnom srednjem vijeku. Ovdje je istraženo šest bunara koji su predstavljali ovalne jame promjera 2 do 2,5 m i dubine 3 do 5 m. Većina ih je izrađena bez ikakve unutrašnje konstrukcije i tako da se ljevkasto sužavaju prema dnu. Pored bunara su pronađeni tragovi stupova te se pretpostavlja kako su imali nadzemnu konstrukciju za prikupljanje vode, tzv. *đeram*.³⁶¹

³⁵⁵ Pálóczi-Horváth, András. „Puits des villagesmedievaux en Hongrie, Water management in medieval rural economy“ *Ruralia V* (2003) 239.

³⁵⁶ Takács, „The importance of water“, 226.

³⁵⁷ Andrea Rimpf, Ružica Černi, „Voda je izvor života. Česme, bunari i vodovod u Iloku.“ U: *Katalog izložbe* (Ilok: Muzej grada Iloka, 2017.), 14.

³⁵⁸ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 92.

³⁵⁹ Bunari nisu istraženi do dna već do 1,5 m dubine zbog izviranja visokih podzemnih voda u vrijeme iskopavanja. (Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 232.) S obzirom na ovu činjenicu ne može se apsolutno zaključiti jesu li bunari u Beketincima imali drvene oplate.

³⁶⁰ Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 232.

³⁶¹ Lozuk, *Stružani*, 21.

Na lokalitetu Stari Perkovci – Debela šuma istraženi su isto kasnosrednjovjekovni bunari bez pronađenih tragova unutarnje konstrukcije, a samo je jedan bunar imao vanjsku konstrukciju načinjenu od niza kolaca. Bili su dubine 2 do 3 m te promjera 2,20 do 3,20 m.³⁶² U istraženom dijelu naselja na položaju Sela u Starim Perkovcima evidentiran je 21 bunar.³⁶³ Veći bunari su na nalazištu imali promjer 2,5 do 3 m, a oni manji 1,5 do 2 m. U gornjem dijelu su bili širi, a prema dolje su se ljevkasto sužavali te nisu pronađeni tragovi drvene oplata.³⁶⁴ Analiza smještaja bunara unutar naselja je pokazala kako su bili raspoređeni po njegovoj čitavoj površini. Dio njih se veže uz radioničke i gospodarske objekte poput kovačnica, a neki su bili u sklopu privatnih kuća kod kojih je dokumentiran i prostor ograđenog dvorišta unutar kojeg su se nalazili. Uz veće bunare su zabilježeni tragovi rupa od stupova koji ukazuju na *đeram* konstrukciju kao i na drugim spomenutim lokalitetima. U jednom bunaru su čak u njegovom donjem dijelu pronađeni ostaci drvene grede koja je pripadala ovakvoj napravi.³⁶⁵

Slika 16. Primjer bunara s lokaliteta Beketinci-Bentež

Drugi tip predstavljaju bunari s unutarnjom drvenom konstrukcijom na dnu, tj. bazenom koji služi za akumuliranje vode. Konstrukcija može imati kružni ili četvrtasti oblik.³⁶⁶ Dokaz ovog tipa u različitim izvedbama drvene unutarnje konstrukcije možemo pronaći na više nalazišta sjeverne

³⁶² Šiša Vivek, *Oblici*, 39.

³⁶³ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 343.

³⁶⁴ Na ovom nalazištu bunari nisu istraženi do svog dna zbog visokih podzemnih voda, a maksimalna dubina iskopa je bila 3 m, vidi: Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 344; Stoga, ove bunare kao i one evidentirane na Beketincima možemo tek uvjetno svrstati pod tip bez drvene konstrukcije.

³⁶⁵ Janeš, Hirschler Marić, Azinović Bebek, „Stari Perkovci“, 344.

³⁶⁶ Tkalčec, Sekelj Ivančan, Krznar, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda*, 92.

Hrvatske. Više bunara s četvrtastom unutarnjom konstrukcijom pronađeno je na lokalitetu Josipovac-Verušed. Drvena konstrukcija ovdje je najčešće izvedena od četiri ugaona drvena stupa povezana vodoravnim daskama koje su činile oplatu.³⁶⁷ U Stružanima je ustanovljen uz ranije spomenute bunare prvog tipa i jedan s unutarnjom konstrukcijom. Od površinskog dijela do oko 2 m dubine ima ovalni i ljevkast oblik, a zatim se pojavljuje četvrtasta drvena konstrukcija.³⁶⁸ Konstrukcija je izrađena od drvenih dasaka koje su za razliku od prethodnog primjera učvršćene za drvene ugaone stupove klinovima. Dimenzije četvrtastog dijela bunara iznosile su 0,8 x 0,8 m. Analizom uzoraka utvrđeno je kako je bunar nastao najkasnije u 15. stoljeću, a koristio se do 18. stoljeća na što upućuju pronađeni ulomci keramičkog posuđa i nekoliko cijelih keramičkih lula iz vremena kasnog 16. i 17. stoljeća.³⁶⁹ Na nalazištu Josipovac-Selište su pronađeni bunari s drvenom četvrtastom ili okruglom konstrukcijom čije su stijenke za razliku od prethodnih primjera bile ojačane pletenim šibljem, a vežu se uz vrijeme prve polovice 16. stoljeća kada je naselje bilo na svom vrhuncu.³⁷⁰ Jedni od najdetaljnije opisanih bunara su bunar 6 i 7 s lokaliteta Šepkovčica koji pripadaju mlađem horizontu tog srednjovjekovnog ruralnog naselja u Turopolju i mogu se uvrstiti u tip s drvenom oplatom. Bunar 6 je imao kružni oblik promjera 4,5 m i očuvane dubine od 3,4 m. Na dnu ukopa pronađena je drvena četvrtasta konstrukcija sastavljena od horizontalno položenih dasaka koje su se u ovom slučaju povezivale u uglovima na križ.

Slika 17. Drvena konstrukcija na primjeru bunara 6 na lokalitetu Šepkovčica

Daske su bile veličine 0,17 x 0,04 x 1 m te su se stanjivale prema kraju oblikujući jezičac koji je omogućavao spajanje daske na križ dok su jezičci bili dodatno pričvršćeni u stijenkama jame. Prostor

³⁶⁷ Filipec i dr., *Arheološke slike*, 55.

³⁶⁸ Neobičan je izostanak drvene oplata u gornjem dijelu bunara te se može pretpostaviti kako je srušen istovremeno s nadzemnom konstrukcijom, vidi: Lozuk, *Stružani*, 22.

³⁶⁹ Lozuk, *Stružani*, 21 – 22.

³⁷⁰ Šiša Vivek, *Oblici*, 103.

između dvije daske je bio ispunjen glinom radi snažnijeg učvršćenja i nepropusnosti. Unutar zapune ovog bunara pronađeni su dijelovi dasaka urušene drvene konstrukcije, kamenje i fragmenti keramike. Donja granica za početak korištenja bunara 6 je određena u prvu polovicu 14. stoljeća radiokarbonskom analizom.³⁷¹ Bunar 7 je također bio kružnog oblika s promjerom od 2 m s ukupnom dubinom bunara od 2,5 m. Drvena četvrtasta konstrukcija je bila kod ovog primjera dvostruka. Vanjska konstrukcija se sastojala od drvenih dasaka spojenih u križ na uglovima, a unutrašnja konstrukcija je imala četiri vodoravno položene daske. Prostor između unutarnje i vanjske konstrukcije je bio ispunjen pijeskom sitnog zrna i sivom glinom radi boljeg učvršćenja. Prostor između ukopa jame bunara i oplata je bio zapunjen s dva sloja gline koja je osim potporne funkcije djelovala i kao dio koji onemogućava mogući prodor vode sa strane u bunarski bazen. Donja granica za korištenje ovog bunara je prva polovica 13. stoljeća što je utvrđeno radiokarbonskom analizom.³⁷²

ZAKLJUČAK

Mjesto najbrojnije društvene skupine na prostoru današnje sjeverne Hrvatske u kasnom srednjem vijeku pripadalo je seljaštvu, tj. onima koji su bili definirani sustavom zavisnog seljaštva oblikovanog početkom 14. stoljeća. Temeljne značajke kmetstva podrazumijevale su život i rad na zemlji feudalnog gospodara, podložnost njegovoj jurisdikciji i dužnost plaćanja nameta u različitim oblicima. Premda je status seljaka bio definiran spomenutim karakteristikama, povijesna vrela su sačuvala i podatke o raznolikosti ove društvene skupine. Između Drave i Save postojale su šarolike vrste seljaka i podložnika u kasnom srednjem vijeku koje su se razlikovale u količini i vrsti feudalnih podavanja, položajima na vlastelinstvu itd. Seljaci su također uz svoje obveze imali i svoja prava kao što su pravo na seljenje, pravo na oružje te pravo na nasljeđivanje. O pravnom statusu seljaka, njihovim društvenim obvezama te nematerijalnom svijetu mogu nas izvještavati različiti pisani izvori, ali oni su vrlo rijetki kada je riječ o prostoru između Drave i Save u kasnom srednjem vijeku. O njihovom životu možemo saznati na neizravan, usputan i fragmentaran način kada se u ispravama spominje ruralni krajolik koji ih je okruživao, vrsta poreza koje su morali plaćati, šteta koja je učinjena provalama na vlastelinstvu na kojem su služili pa se uz često ozlijeđene kmetove spominju i dijelovi njihovog posla poput ukradenih vrsta životinja itd.

Okvir svakodnevice u kojoj su seljaci ostvarivali svoje životne uloge bilo je selo unutar kojeg su seoske obitelji živjele na selištima. Selište i seljak su bili neodvojivi jedan od drugog. Selište je s jedne strane predstavljalo područje s obiteljskom kućom i pripadajućim gospodarskim zgradama, a s druge strane ekonomsku jedinicu koja se širila izvan seoskog dvorišta na obradive površine, livade, pašnjake,

³⁷¹ Bugar, „Dva“, 166.

³⁷² Isto, 169.

šume i izvore vode koji su bili dio ruralnih naselja i krajolika. Arheološkim istraživanjima utvrđene su opće karakteristike kasnosrednjovjekovnog sela na prostoru istočne Srednje Europe. Od razvijenog srednjeg vijeka započeo je proces zamjene prethodnih raštrkanih i izoliranih naselja s onim organiziranima i zbijenima. Također, prethodne jednodimenzionalne plitko ukopane kuće s malim brojem jama i ognjišta zamijenjene su višedimenzionalnim nadzemnim objektima. U današnjoj sjevernoj Hrvatskoj ne postoji niti jedno u potpunosti istraženo srednjovjekovno selo s pripadajućim grobljem i crkvom za razliku od susjedne Mađarske. Razlog ovome su partikularna istraživanja ograničena prostorom građevinskih radova što znači da razumijevanje sela kod nas proizlazi iz pojedinačnih struktura i objekata te njihovih međudnosa u istraženom dijelu naselja.

Kasnosrednjovjekovni seljak je svoju društvenu ulogu ostvarivao na različite načine koji se mogu opisati s obzirom na tipične objekte i strukture na srednjovjekovnim selima, koji uključuju stambenu kuću, gospodarske zgrade za čuvanje žitarica i stoke, specijalizirane radionice, vatrišta i bunare pri čemu je stambeni objekt granica između privatnog i javnog života. Unutar svoje kuće, koja je u kasnom srednjem vijeku uglavnom višedimenzionalna i nadzemna, često s nekim elementima poput podruma, trijema i vatrišta, seljaštvo ostvaruje svoju obiteljsku ulogu u kojoj ima pravo na nasljeđivanje i raspolaganje svojom imovinom, organizira život i poslove u određenom stupnju ravnopravnosti sa svojim bračnim partnerom, nastoji osigurati budućnost svoje djece ostavljanjem nasljeđa, blaguje jednostavnu, ali nutritivnu hranu koja je izravan plod njihovog rada itd. Po izlasku iz kuće seljaštvo postaje vezivno tkivo čitave društvene piramide osiguravajući svojim radom svima osnovnu životnu potrebu – namirnice za pripremu hrane. Tijekom kasnoga srednjega vijeka materijalni trag njihove gospodarske djelatnosti ostao je zabilježen u tragovima objekata za čuvanje žitarica, vrtova, obora za stoku, ali i radioničkih kompleksa koji su bili odraz sveukupnog društvenog napretka kao i promjena u izgledu naselja i kuća. U kasnom srednjem vijeku općenito je na prostoru srednjovjekovne Ugarske došlo do međusobno povezanih promjena koje su dovele do novog načina življenja što se očitovalo i na prostoru između Drave i Save. Došlo je do općeg porasta populacije što se na selu vidjelo dijeljenjem selišta. U sklopu tzv. agrarne revolucije počeli su se primjenjivati novi načini obrade zemlje, koristila su se nova tehnološka dostignuća koja olakšavaju rad u polju poput uvođenja cjelovitog pluga. Također, došlo je do specijalizacije u privredi, konkretno na području vinogradarstva i proizvodnje vina te svinjogojstva. Zahvaljujući ovim gospodarskim dostignućima i agrarnom preobrazbom otvorile su se nove mogućnosti zarade zbog proizvedenih viškova što je potaknulo razvijanje tržišnog gospodarstva u selima, pojavu trgovišta i proces društvenog raslojavanja što je seljaštvo učinilo ne samo temeljnim društvenim osloncem radi prehranjivanja svih slojeva već i slojem koji potiče nastanak novih grupa i društveni napredak. Ova strujanja bila su popraćena i komutacijom kmetskih podavanja u novčana, rastom novčane rente i fiksacijom iste čime je smanjena kontrola vlastelina nad kmetskim radom. Kada

se u obzir uzmu ove gospodarske promjene, promjene u organizaciji naselja i izgledu stambenog objekta te različita prava koja je seljak imao u kasnom srednjem vijeku, može se zaključiti kako je status seljaštva između Drave i Save bio dobar za razliku od razdoblja koje će mu slijediti.

Opisivanje svakodnevice seljaštva zahtijevalo je kombiniranje različitih vrsta podataka i interdisciplinarni pristup pri obradi ovako široke teme. S obzirom na to da postoje bezbrojni aspekti životne rutine, važno je za naglasiti kako postoji i širok spektar perspektiva njihovog prikaza s uporištima u različitim vrstama podataka. U ovom radu sam kombinirala informacije dobivene iz arheologije i povijesti pri čemu sam život seljaka odlučila prikazati u okviru njegovog okruženja – sela. U ovom kontekstu čini mi se važnim istaknuti kako prikaz svakodnevice seljaštva koristeći rezultate historiografskih analiza, usputnih primjera iz raznolikih vrsta pisanih vrela i podatke dobivene arheološkim iskopavanjem sela s fokusom na nepokretne nalaze smatram nepotpunim. Tako bi npr. vrijedan izvor podataka bili rezultati istraživanja kasnosrednjovjekovnih grobalja pogotovo kada je riječ o kvaliteti života, bolestima i prehrani. Međutim, s obzirom na to da se ovaj rad raspršio u više manjih tema koje oblikuju sve ono što može činiti svakodnevicu seljaštva, možda je svaki njezin dio, proizašao iz „kostura“ kasnosrednjovjekovnog sela, tj. njegovih objekata koji su bili dio privatnog i javnog života seljaka, tj. *unutarnje* i *vanjske* svakodnevice, dovoljan kao uvod u priču o svemu onome što bi u granicama nečijeg društvenog položaja vrijedilo staviti pod povećalo.

POPIS SLIKA

Slika 1. Istraženi dio kasnosrednjovjekovnog naselja Verušed (Filipec i dr., *Arheološke slike*, 56.)

Slika 2. Rekonstrukcija kasnosrednjovjekovnog selišta Verušed (Filipec i dr., *Arheološke slike*, 58.)

Slika 3. Skica kasnosrednjovjekovnog naselja u Beketincima (Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 197.)

Slika 4. Tlocrt i rekonstrukcija kuće iz 14. st. s lokaliteta Stari Perkovci-Sela (Janeš, Hrschler Marić, „The transformations“, izradio M. Mađerić, 392.)

Slika 5. Tlocrt nadzemne jednodostorne kuće 32 s dvorištem i gospodarskim zgradama na lokalitetu Beketinci-Bentež (Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 208.)

Slika 6. Ukop troprostorne kuće na lokalitetu Buzadovec-Vojvodice (Tkalčec, „Kasnosrednjovjekovno naselje“, snimila T. Tkalčec, 82.)

Slika 7. Peć SJ 350 u 4. fazi istraživanja (Tkalčec, „Kasnosrednjovjekovno naselje“, snimila A. Kudelić, 84.)

Slika 8. Peć SJ 350 u zadnjoj fazi istraživanja s utisnutim slojem keramičkih ulomaka (Tkalčec, „Kasnosrednjovjekovno naselje“, snimila K. Turkalj, 84.)

Slika 9. Nalaz poljoprivrednog alata (srpovi) na lokalitetu Beketinci-Bentež (Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 335.)

Slika 10. Kasnosrednjovjekovna jama SJ 894 na lokalitetu Poljana Križevačka 2 (Ložnjak Dizdar, „Zaštitna istraživanja“, snimio M. Vojtek, 67.)

Slika 11. Nadzemni objekt s kontraforima s lokaliteta Okuje (Antonić, *Rekonstrukcija naseobinskog sustava*, snimila Ina Miloglav, 199.)

Slika 12. Nalazi noževa s trnom za nasad na lokalitetu Beketinci-Bentež (Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 315.)

Slika 13. Nalazi ključeva s lokaliteta Beketinci-Bentež (Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 323.)

Slika 14. Rekonstrukcija zapadne kovačnice na lokalitetu Beketinci-Bentež (Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 223.)

Slika 15. Ostaci mlinskog kamenja i žrvnjeva na lokalitetu Beketinci-Bentež (Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 356.)

Slika 16. Primjer bunara s lokaliteta Beketinci-Bentež (Minichreiter, Marković, *Beketinci*, 234.)

Slika 17. Drvena konstrukcija na primjeru bunara 6 na lokalitetu Šepkovčica (Bugar, „Dva“, snimio B. Rožanković, 165.)

POPIS IZVORA

Buturac, Josip. *Pisani spomenici Požege i okolice 1210. – 1536.* Jastrebarsko: Naklada Slap, 1995.

Laszowski, Emilij, ur. *Povijesni spomenici Plemenite općine Turopolja nekoć 'Zagrebačko Polje' zvane. Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje*, vol. 1. Zagreb: Plemenita općina Turopolje, 1904 – 1908. [MHNC]

Smičiklas, Tadija i dr., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 6. Zagreb: JAZU, 1908.

Tkalčić, I.K., *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, sv. 2. Zagreb: Velocibus typis C. Albrecht, 1894. [MCZ]

POPIS LITERATURE

Adamček, Josip. *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine 15. do kraja 17. stoljeća.* Sv. 1. Zagreb, 1977.

Adamson W., Melitta. *Food in Medieval Times. Food through History.* Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 2004.

Andrić, Stanko. „Slavonska srednjovjekovna parahidronimija“ u: *Oranica je rodila mene. Zbornik Stipe Damjanovića*, ur. M. Lukić, M. Žagar, 27 – 50. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2022.

Andrić, Stanko. „*Vinum toto septentrione laudatissimum: srijemsko vino u srednjem vijeku*“ U: *Vino i vinogradarstvo u povijesti Slavonije, Srijema i Baranje*, ur. Milan Vrbanus, 95 – 114. Slavonski Brod, Erdut: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Erdutski vinogradi d.o.o., 2020.

Antonić, Nikolina. „Late Medieval Village in Turopolje (Slavonia). The Example of Donja Lomnica“ U: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, ur. Jovanović, Kosana i Suzana Miljan, 71 – 84. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.

Antonić, Nikolina. *Rekonstrukcija naseobinskog sustava u srednjovjekovnom Turopolju – primjeri arheoloških lokaliteta Šepkovčica i Okuje (13. – 16. st.)*, dr. dis., Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2019.

Bálint, Mariann, Joseph Laszlovsky, Beatrix Romhány, Miklós Takács. „Medieval villages and their fields“ U: *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, ur. Zsolt Visy, 383 – 388. Budapest: Teleki Laszlo Alapitvány, 2003.

Batorović, Mato. „Vinogradarstvo srednjovjekovnog Iloka“ U: *Iločki statut 1525. godine i iločko srednjovjekovlje*, ur. Tomislav Raukar, 235 – 245. Zagreb, Osijek: HAZU – Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2002.

Bedenko, Vladimir. *Zagrebački Gradec: kuća i grad u srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1989.

Biermann, Felix. „Brunnen im mittelalterlichen ländlichen Siedlungswesen Deutschlands: ein Überblick“, *Ruralia V* (2003): 152 – 173.

Bloch, Marc. *Feudalno društvo*. Prijevod Miroslav Brandt. Zagreb: Naprijed, 1958.

Budak, Neven, Tomislav Raukar. *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Bugar, Aleksandra. „Dva srednjovjekovna bunara s lokaliteta Šepkovčica.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 44/1 (2011): 161-178.

Burić, Tonči, Marijeta Babin, Marica Milić, Ivana Anterić. *Baba Lokva – srednjovjekovno selo*. Split: MHAS, 2013.

Čimin, Robert. „Podravske Sesvete–Ruškova greda“, *Hrvatski arheološki godišnjak, Vol. 11* (2015), 181–184.

Čimin, Robert. „Prilog poznavanju prehrambenih navika u kasnom srednjem vijeku“ U: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ur. T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, S. Krznar, J. Belaj, 279 – 292. Zagreb: Institut za arheologiju, 2017.

Čokolić, Attila. „Susjedni i komunalni odnosi prema Iločkom statutu iz godine 1525.“ U: *Iločki statut 1525. godine i iločko srednjovjekovlje*, ur. Tomislav Raukar, 39 – 48. Zagreb, Osijek: HAZU – Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2002.

Duby, Georges. *Tri reda ili imaginarij feudalizma*. Prijevod Olga Škarić i Nataša Desnica-Žerjavić. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007.

Dyer, Christopher. „Rural Europe“ u: *The New Cambridge Medieval History*, sv. 7, ur. Christopher Allmand, 106 – 120. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Dyer, Christopher. *Standards of living in the later Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Engel, Pál. *The realm of St Stephen. A history of medieval Hungary, 895 – 1526*. Prijevod Tamás Pálosfalvi. London, New York: I. B. Tauris 2001.

Fabijanec, Sabine F. „Uloga vode u svakodnevnom životu srednjovjekovne Hrvatske.“ *Gazophylacium. Časopis za znanost, kulturu, umjetnost i gospodarstvo vol. XVII/1-2 (2012): 9 – 43.*

Filipec, Krešimir, Danijela Roksandić, Marija Šiša-Vivek, Morana Karneluti. *Arheološke slike iz Slavonije. Arheološka istraživanja na trasi autoceste Beli Manastir – Osijek – Svilaj*. Zagreb: Zbirka odsjeka za Arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009.

Filipec, Krešimir. *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2012.

Freedman, Paul. *Images of the Medieval Peasant*. Stanford: Stanford University Press, 1999.

Freedman, Paul. „Rural society“ u: *The New Cambridge Medieval History*, sv. 6, ur. Michael Jones, 82 – 101. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Gugić, Damir. „Babina Greda na starim zemljovidima. Postanak i oblici zemljišta u hataru. Staro selo vezano uz Kostroman. Postanak i razvitak novog sela, nazivi ulica“ u: *Nema sela nad Babine Grede: 100 godina KUD-a „Mijat Stojanović“ Babina Greda*, ur. Đurđica Babić, 22 – 38. Babina Greda: KUD „Mijat Stojanović“, Ilača: Pauk d.o.o., 2009.

Herlihy, David. *Women, Family and Society in Medieval Europe: Historical Essays, 1978. – 1991.* Oxford, Berghahn Books, 1975.

Holl, Imre, Nándor Páradi. *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest: Fontes Archaeologici Hungariae, 1982.

Horvat, Rudolf. *Srijem. Naselja i stanovništvo*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2000.

Janeković Römer, Zdenka. *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od 13. do 15. stoljeća*. Dubrovnik, Zagreb: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zavod za hrvatsku povijest FF u Zagrebu, 1994.

Janeš, Andrej, Ivana Hirschler Marić, Ana Azinović Bebek. „Stari Perkovci – Sela, ruralno naselje 14. stoljeća.“ U: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ur. T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, S. Krznar, J. Belaj, 337 – 388. Zagreb: Institut za arheologiju, 2017.

Janeš, Andrej, Ivana Hirschler Marić, „The transformations of rural settlements in Slavonia in the period from 12th to the 15th centuries.“ *Ruralia XII* (2019): 383 – 394.

Jarak, Mirja. „Smjernice u razvoju srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj“, *Opuscula archaeologica* 30 (2006.): 183 – 224.

Karbić, Damir. „Društvo: seljaštvo (razvoj, vrste, gospodarska uloga).“ U: *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja. Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku*, ur. Marija Karbić, 55 – 62. Zagreb: Matica hrvatska, 2019.

Karbić, Damir. „Mogućnosti proučavanja svakodnevice u seoskim naseljima srednjovjekovnog šibenskog zaleđa“ *Kolo* 4 (2006): 149 – 160.

Karbić, Damir. „Sela župa Konjevrate i Mirlović Zagora u srednjovjekovnim bilježničkim spisima“, U: *Konjevrate i Mirlović Zagora – Župe Šibenske biskupije*, ur. Ante Gulin, 137 – 166. Zagreb: HAZU – Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti, 2005.

Karbić, Damir. „Voda u srednjem vijeku. Neka razmišljanja i mogućnosti istraživanja“ U: „*Bibe aquam de cisterna tua et fluentia putei tui (prov. 5:15)*.“ *Voda i njezina uloga kroz povijest*, ur. Filip Novosel, 9 – 16. Zagreb: Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

Karbić, Marija. „Nije, naime, njezina duša drugačije nego kod muškarca. Položaj žene u gradskim naseljima međurječja Save i Drave u razvijenom i kasnom srednjem vijeku“, U: *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, 57 – 76. Zagreb: Institut Vlado Gotovac – Ženska infoteka, 2004.

Karbić, Marija. „Prilog poznavanju položaja djece u srednjovjekovnim gradskim naseljima u međurječju Save i Drave“ *Scrinia Slavonica* 3 (2003), 57 – 69.

Karbić, Marija. „Vinogradarstvo u srednjovjekovnoj Požeškoj županiji. Vrela i njihovo svjedočanstvo“, U: *Vino i vinogradarstvo u povijesti Slavonije, Srijema i Baranje*, ur. Milan Vrbanus, 115 – 130.

Slavonski Brod, Erdut: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Erdutski vinogradi d.o.o., 2020.

Kisban, Eszter. „Razdoblja i prekretnice prehrambenih navika u Europi – nacrt iz etnološke perspektive.“ *Etnološka tribina* 15/8 (1985): 29 – 38.

Kolar-Dimitrijević, Mira. „Urbar pavlinskoga samostana u Strezi 1477. godine.“ *Podravina* 2/3 (2003): 103 – 123.

Krznar, Siniša. „Rezultati istraživanja lokaliteta Torčec-Cirkvišće 2016. godine.“ *Annales Instituti archaeologici* XIII (2017): 77 – 81.

Kubinyi, András. *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn*. Herne: Tibor Schäfer, 1998.

Ladić, Zoran i Goran Budeč. „Neki aspekti privatnog i obiteljskog života te razine materijalne kulture stanovništva Hrvatske u kasnom srednjem vijeku.“ U: *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja. Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku*, ur. Marija Karbić, 213 – 234. Zagreb: Matica hrvatska, 2019.

Laszlovszky, József. „Agriculture in Medieval Hungary“, U: *The Economy of Medieval Hungary*, ur. J. Laszlovszky, Balázs Nagy, Péter Szabo, András Vadas, 81 – 112. Leiden, Boston: Brill, 2018.

Laszlovszky, József, Balázs Nagy, Péter Szabo, András Vadas, ur. *The Economy of Medieval Hungary*. Leiden, Boston: Brill, 2018.

Le Goff, Jacques. *Za jedan drugi srednji vijek: Vrijeme, rad i kultura na Zapadu*. Prijevod Sanja Beslač. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2011.

Le Roy Ladurie, Emmanuel. *Montaju, oksitansko selo od 1294. do 1324*. Prijevod Ivanka Pavlović. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1991.

Lisá, Lenka, Marek Peška, David Merta and Milos Gregor. “Maintenance of Underground Granaries in Medieval Towns; Case Study from Padowitz, Brno, Czech Republic.” *Interdisciplinaria Archaeologica - Natural Sciences in Archaeology* (2017): 157-165.

Lozuk, Josip. *Stružani. Staro hrvatsko selo*. Slavonski Brod: Muzej Brodskog Posavlja, 2011.

Ložnjak Dizdar, Daria. „Zaštitna istraživanja nalazišta AN 5 Poljana Križevačka 2 na trasi autoceste A12 Sv. Helena–GP Gola.“ *Annales Instituti Archaeologici* Vol. VIII (2012): 63–68.

- Margetić, Lujó. *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*. Zagreb: Narodne novine, 1996.
- Miklik Lozuk, Lidija. *Stružani. Život naselja kroz stoljeća*. Slavonski Brod: Muzej Brodskog Posavlja, 2012.
- Minichreiter, Kornelija, Zorko Marković. *Beketinci-Bentež. Naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka*. Zagreb: Institut za arheologiju, 2013.
- Montanari, Massimo. *Hrana kao kultura*. Prijevod Ana Grbac et al. Zagreb: Sandorf, 2001.
- Nekuda, Vladimir. „Das hoch und spätmittelalterliche Dorf im Ostmitteleuropa im Licht der archäologischen Forschung.“ *Archaeologia historica* 30/5 (2005): 263 – 328.
- Nekuda, Vladimir. *Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic, Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění*, 1. Brno: Muzejni a vlastivedna společnost v Brne, 1985.
- Nekuda, Vladimir. *Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic*. Brno: Blok a Moravske muzeum v Brne, 1975.
- Novosel, Filip. „Seljaci i seljački svijet kasnoga srednjeg vijeka u književnim djelima hrvatskih pisaca 15. i 16. stoljeća“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 30 (2012): 173 – 217.
- Pálóczi-Horvath, András. “Development of the Late-Medieval house in Hungary.” *Ruralia IV* (2001): 308 – 319.
- Pálóczi-Horváth, András. „Puits des villages medievales en Hongrie, Water management in medieval rural economy.“ *Ruralia V* (2003) 233-241.
- Paraman, Lujana. „Markovac Našički – Stara Branjevina“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 7/2010 (2011): 40 – 44.
- Petrić, Hrvoje. „Srednjovjekovno vinogradarstvo Podravine i Prigorja“ *Podravski zbornik* 19/20 (1993): 53 – 62.
- Raukar, Tomislav. *Seljaci i plemići hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2002.
- Reed et al. „Food and agriculture in Slavonia, Croatia, during the Late Middle Ages: the archaeobotanical evidence.“ *Vegetation History and Archaeobotany* 31 (2022): 347 – 361.

Rimpf, Andrea, Ružica Černi. „Voda je izvor života. Česme, bunari i vodovod u Iloku“ u: *Katalog izložbe*. Ilok: Muzej grada Iloka, 2017.

Rösner, Werner. *Peasants in the middle ages*. Prijevod Alexander Stuetzer. Chicago: University of Illinois Press, 1992.

Ruttkey, Matej. „Der ländliche Hausbau des 5. bis 15. Jh. im nördlichen Karpatenbecken (Slowakei)“, *Ruralia IV* (2003): 264 – 271.

Ruttkey, Matej., „Ländliche Siedlungen des 9. bis 11. Jahrhunderts im Mitteldonauegebiet.“ U: Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit, Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große“, ur. J. Henning, 267 – 282, Mainz: Magdeburg und Europa, 2002.

Sari, Raffaella. *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500. – 1800.)*. Prijevod Ana Badurina. Zagreb: Ibis grafika, 2006.

Sečkar, Marina. „Arheološko nalazište Burdelj na trasi autoceste Zagreb – Sisak: stambeni objekt s peći iz 15. i 16. stoljeća.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 51 (2018): 161 – 207.

Sekelj Ivančan, Tajana. *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia*. Oxford: Tempus Reparatum and Hadrian Books, 1995.

Sekelj Ivančan, Tajana. *Podravina u ranom srednjem vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja ranosrednjovjekovnih nalazišta u Torčecu*. Zagreb: IARH, 2010.

Szende, Katalin G. „Families in Testaments. Some aspects of demography and inheritance customs in Late Medieval Hungarian Town“ *Otium* 3/1 – 2 (1995): 107 – 124.

Šiša Vivek, Marija. *Oblici kasnosrednjovjekovnog posuđa na primjeru triju arheološki istraženih sela u Slavoniji*, dr. dis., Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2012.

Šoštarić, Renata. „Arheobotanička analiza uzoraka s lokaliteta Torčec-Gradić.“ *Podravina* 3/6 (2004): 107 – 115.

Takács, Miklós. „Nucleated and/or dispersed settlements from the Árpáadian and Angevin Age in the West Hungarian region of Kisalföld.“ *Ruralia III* (1999): 240 – 251.

Takács, Miklós. „The importance of water in the life of the rural settlements of Medieval Hungary“ *Ruralia V* (2003): 222 – 232.

Tkalčec, Tatjana, Tajana Trbojević-Vukičević. „Archaeological evidence of dietary habits of small castle inhabitants in the medieval Slavonia“ *Castrum Bene 16, Castrum and Economy* (Popovača, 2021): 124 – 152.

Tkalčec, Tatjana, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar. *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*. Zagreb: Institut za arheologiju, 2021.

Tkalčec, Tatjana. „Kasnosrednjovjekovno naselje Buzadovec-Vojvodice (AN3) na trasi autoceste A12 Sveta Helena – GP Gola.“ *Annales Instituti Archaeologici, Vol. IX* (2013): 136 – 166.

Tkalčec, Tatjana. „Prapovijesna, rimska i srednjovjekovna naselja na lokalitetu Donji Miholjac–Đanovci–zaštitna arheološka istraživanja u 2015. godini.“ *Annales Instituti Archaeologici, Vol. XII* (2016): 46–58.

Trbojević-Vukičević, Tajana. „Arheozoološka analiza kasnosrednjovjekovnog naselja“, u: *Beketinci-Bentež. Naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka*, 364 – 373. Zagreb: Institut za arheologiju, 2013.

Trumić, A. „Bunari“ U: *Tehnička enciklopedija, sv. 2 Beto-C*, 548 – 551, Zagreb: Naklada JLZ, 1966.

Vaday, Andrea. „Wells excavated in the Carpatian Basin during a decade.“ *Antaeus 26*, Budapest (2003): 25-68.

Vařeka, Pavel. „The formation of the three-compartment rural house in medieval Central Europe as a cultural synthesis of different building traditions.“ U: *Buildings of Medieval Europe – Studies in Social and Landscape Contexts od Medieval Buildings*, ur: Duncan Berryman, Sarah Kerr, 139 – 155, Oxford, Philadelphia: Oxbow books, 2018.

Živković, Zdravko. *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo*. Zagreb: Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2013.